लोकहितवादी

सरदार गोपाळराव हरी देशमूख.

लेखक

प्रो० गणेश हरी केळकर, एम्. ए.

इंग्रजी व मराठी भाषांचे अध्यापक—फर्ग्युसन कॉलेज,

लाईफ मेंबर, डेक्कन ए सोसायटी, पुणें.

प्रथमावृत्ती-१९२३

किंमत १२ आणे.

प्रकाशक—**माधव रामचंद्र जोशी**, बी. ए.
पुणें, पेठ नारायण, घर नं. ६.

मुद्रक—**अनंत सखाराम गोखले**,
विजय प्रेस, ५७० शनवार, पुणें.

प्रस्तावनेचे चार शब्द.

'लोकहितवादी' सरदार गोपाळराव हरी देशमूख यांचा जन्म होऊन चालू सालीं शंभर वर्षे झालीं. या शतसांवत्सरिकाच्या निमित्तानें येथील डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटीनें त्यांचे ग्रंथ व कार्य यांविषयीं चर्चात्मक निबंध मागविले होते. त्या जाहिरातीला अनुलक्षून व तींत आंखून दिलेल्या मर्यादेनुसार हा निबंध लिहिला व तो सोसायटीनें पसंत केला.

हा निबंध म्हणजे अर्थातच चरित्र नव्हे. तत्कालीन सामाजीक परिस्थिती, लोकहितवादींचीं मतें, त्यांचा त्या परिस्थितीशीं संबंध वगैरे गोष्टींची चर्चाच यांत विशेषत: सांपडेल. चरित्राचीही माहिती थोडी फार दिली आहे; व तीही चारित्र्याचा बोध व्हावा या हेतूनें दिली आहे. ती जेथून मिळाली त्या त्या प्रमाणें निर्देश पुस्तकांत केला आहे. रा० रा० आठल्ये यांनीं लिहिलेल्या अप्रकाशित चरित्रांतून घेतलेल्या गोष्टींचा उपयोग करण्याची परवानगी लोकहितवादींचे चिरंजीव डॉ० नानासाहेब यांनीं दिली; निबंधाची आंखलेली रूपरेखा पाहून तिच्या संबंधानें उपयुक्त सूचना दुसरे चिरंजीव रा० आप्पासाहेब देशमूख यांनीं केल्या; लोकहितवादींच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध झालेले वर्तमानपत्रांतील लेख व इतर बरींच उपयोगी कागदपत्रें माझे मित्र रा० शरच्चंद्र वामन रानडे यांनीं दिलीं; याशिवाय बारीकसारीक मदत पुष्कळांचीच झाली आहे. त्या सर्वांचा मी अत्यंत उतराई आहें. हें निबंध लिहून काढण्याच्या मेहनतीचें बरेचसें काम माझे मित्र रा० द. ल. गोखले व रा० भा. वि. साने यांनीं केलें व त्यामुळेंच वेळेवर निबंध तयार झाला.

त्याचप्रमाणें सोसायटीनें निबंध छापण्याची परवानगी दिल्यानंतर १५।२० दिवसांच्या अल्पावधींत मुद्रण व प्रकाशन या गोष्टींची जोखीम रा० अनंतराव गोखले व रा० माधव रामचंद्र जोशी, बी. ए. या मित्रांनीं अंगावर घेतली. या सर्वांचे मी आभार मानितों.

निबंधाचें मूळ स्वरूप होईल तितकें कायम ठेवून, सोसायटीच्या परीक्षकांनीं केलेल्या सूचनांचा उपयोग दुरुस्ती करतांना केला आहे. अल्पावकाशांत पुस्तक तयार करावयाचें असल्यामुळें उणेपणा पुष्कळ राहिला असण्याचा संभव आहे. तरी पण फार वर्षे मागें पडलेला विषय लोकांपुढें आला व जन्मतिथीला नाहीं, तरी या वर्षांत पुस्तक प्रसिद्ध झालें हीच समाधानाची गोष्ट आहे.

पुणें, फरग्युसन कॉलेज,
२५ जुलै १९२३.

गणेश हरी केळकर.

लोकहितवादी.

'लोकहितवादी' या टोपण नांवानें गेल्या दोन तीन पिढ्यांना परिचीत असलेले लेखक व ग्रंथकार कै० सरदार गोपाळराव हरी देशमूख यांचा जन्म झाल्याला यंदां शंभर वर्षे झालीं. एखाद्या व्यक्तीच्या इतिहासांत एवढा काळ बराच मोठा असें म्हणतां येईल; पण राष्ट्राची गोष्ट तशी नाहीं. विशेषत: हिंदुस्थान देशासारख्या राष्ट्रसमूहाच्या इतिहासांत हा काळ म्हणजे एक अगदीं लहानसा अंश असेंच म्हणणें जास्त खरें आहे;पण या विशिष्ट शंभर वर्षांत हिंदुस्थानच्या लोकांच्या आचारविचारांत घडून आलेली क्रांती इतकी विलक्षण आहे कीं, या काळाचें यथार्थ वर्णन करावयाचें असेल तर तें मन्वंतर किंवा युगांतर अशासारख्या शब्दांनींच करावें लागेल. या दृष्टीनें या गतकालाचें निरीक्षण करूं लागलें असतां मनांत अनेक विचारतरंग उभे राहतात, व घडून आलेल्या फरकांबद्दल किंचित् विस्मय, व भावी परिणामांबद्दल केव्हां निराशा, तर बहुधा आशा, अशा अनेक भावनांनीं मन भरून येतें. या बदललेल्या परिस्थितीचें सामान्य स्वरूप सर्व देशभर एकसारखेंच असल्यामुळें तिचा विचार या व्यापक बुद्धीनें पण प्रस्तुत लेखाच्या मर्यादेकरितां महाराष्ट्रापुरतें विशेष लक्ष देऊन, करणें योग्य होईल. तो तसा करून मग लोकहितवादी यांचें चरित्र, चारित्र्य वगैरे गोष्टींकडे क्रमाक्रमानें वळतों.

इंग्रजी राजसत्तेचा पाया हिंदुस्थानांत अठराव्या शतकाच्या अखेरीस भक्कम बसला असें म्हणतां येईल. बंगाल, मद्रास, व दिल्ली या प्रांतांत ती सत्ता याच्या अगोदरच प्रस्थापीत झाली होती.

दक्षिणेंत मराठे व हैदरटिप्पू यांनीं कांहीं वर्षें टिकाव धरिला. पण अखेरीस टिपूसाहेबांचा गैरमुत्सद्दीपणा व मराठे सरदारांचे आपापसांतील कलह या व अशा इतर कारणांनीं या दोन राज्यांना उतरती कळा लागली. म्हैसूरचा सर्वच कारभार सन १७९९ सालीं आटपला. व त्याच सुमारास, सवाईमाधवराव, नाना, महादजी, फडके, परशरामपंत पटवर्धन इत्यादि कर्त्या पुरुषांचे एकामागून एक घडून आलेले मृत्यू, रावबाजीचें राज्यारोहण, पुण्याची लूट, व वसईचा तह इत्यादि ज्या अनेक घडामोडी मराठेशाहींत लागोपाठ घडून आल्या त्यांमुळें तें राज्यही त्याच वेळीं नामशेष झालें असें म्हटलें तरी चालेल. एकीकडे मराठे मुत्सद्दी व वीर 'आतां राज्याचा निभाव कसा लागतो' या काळजीनें दिवसेंदिवस खंगत चालले होते, तर दुसरीकडे इंग्रजी मुत्सद्यांचा आत्मविश्वास, अभिमान, हिंमत हीं वाढत होतीं. या विधानाचें प्रत्यंतर पहावयाचें असल्यास सरदार बापू गोखले यांच्या चरित्रांत एका प्रसंगीं तें पहावयास सांपडतें. वसईच्या तहानंतर पेशव्यांचे सेनापती बापू व इंग्रजी सेनापती आर्थर वेलस्ली यांनीं मिळून पुण्याच्या आसपासचा बंडावा मोडला. दोन्ही फौजा आपापल्या घरीं परत निघते वेळीं बापूंच्या कामगिरीबद्दल एक "शिफारसपत्र" त्यांस वेलस्ली साहेबांनीं दिलें. त्यांत खालील मजकूर सांपडतोः—

"Bapoojee Ganesh Gokhaley joined me with the body of Mahratta Troops under his command in the month of March 1803......His troops were engaged with the enemy repeatedly and always conducted themselves well, and Gokhaley particulary distinguished himself...and then in a late action against a formidable band of free booters, who had assembled upon the frontiers of the Peshawa's territories, and cut off the supplies of the city of Poona. *I have given him this paper*

in testimony of my uniform approbation of his conduct and that of his troops. I request that any British officers and others to whom this paper may at any time be shown will consider Bapoojee Ganesh Gokhaley as the friend of the British Government.

(Sd) AURTHUR WELLESLY.

Poona, 6th March 1804.

या शिफारसवजा चिटोऱ्याचा अर्थ इतका स्पष्ट आहे कीं, त्याच्यावर टीका करण्याची जरूर नाहीं. हें पत्र देणाऱ्या वेल्स्ली साहेबांच्या धाडसाची जास्त तारीफ करावी, कीं बापूंच्या आत्मवंचनेबद्दल रडावें हें ठरविणें कठीण आहे.

या अखेरअखेरीच्या दिवसांत पेशवाईची स्थिति अत्यंत हलाखीची होती. खुद्द बाजीरावांचा विचार बघितला तर नशिबानें व नवसअनुष्ठानांनीं मिळालेलें राज्य चार दिवस भोगावें एवढीच त्यांची इतिकर्तव्यता असावी असें वाटतें. वाड्यांत किंवा पर्वतीला कधीं भटाभिक्षुकांचे तांडे जमवावेत, त्यांना सव्वा हात लांब केळीच्या पानांवर भोजनें घालावींत, अन्नसंतर्पण करावें, दक्षिणा द्यावी; -पण याहीपेक्षां, गांवांतल्या उंडग्या बायकांचे थवे जमावावेत व त्यांच्या संगतींत कालक्रमणा करावी, यांतच त्यांचा विशेष वेळ जात असे.

लोकहितवादी यांनीं ऐतिहासिक गोष्टी या पुस्तकाच्या पहिल्या भागांत शेवटच्या बाजीरावांची दिनचर्या दिली आहे, त्यांतील जरूरीपुरता उतारा येथें देतों.

'बाजीराव यांचीं, बुधवार वाडा, शुक्रवार वाडा,फुलशहर म्हणजे फुलगांव वगैरे स्थलें प्रसिद्ध आहेत. फुलशहर हा तर पुण्याचा मकरपुराच होता. शिवाय कोथरूडचा वाडा, पाषाणचा वाडा, व पर्वती अशीं पांच सहा ठिकाणें होतीं. वाड्यांत दोनतीनशें बायका नित्य न्हावयास

येत असत. त्यांनीं सकाळीं न्हावयाचा समारंभ करावा, तो प्रहर दिवसपर्यंत चाले! नंतर जेवावयाची तयारी झाल्यावर इच्छेस येईल त्या वाड्यांत बाजीरावांची स्वारी जात असे. पंक्तिभोजनाचे समयीं सर्वकाळ बायका जवळ बसलेल्या असावयाच्या. आश्रीत लोकांनीं चार चार पांच पांच लग्नें करून घरीं एक बायको ठेवावी, आणि सरकार वाड्यांत बाकीच्या बायका पाठवाव्या! आणि याजकरितां अन्याबा राहतेकर वगैरे यांनीं जास्ती लग्नें केलीं होतीं? जो गृहस्थ वाड्यांत बायको पाठविणार नाहीं त्याजवर श्रीमंतांची इतराजी व्हावयाची; याजमुळें अब्रूदार गृहस्थांनीं वाड्यांत जाण्याचें सोडिलें, इतकेंच नाहीं, तर पुणें देखील सोडिलें. सर्व अब्रूदार तितके या कृत्यास नाराजी होते; आणि गैरअब्रुदार तितके या कृत्यांत सामील होते. बायकांनीं सर्व कारभार करावा; व उलटा नवऱ्यांवरच त्यांचा हुकूम असे! त्यांनीं आपल्या नवऱ्यांकरितां श्रीमंतांस सांगून त्यांस मामलती, कमाविशी, वगैरे द्याव्या!! त्यांजवर नवऱ्यांचा हुकूम इतकाच कीं, वाड्यांत राहा आणि सरकारची मर्जी खूष करा! बयाताई दातारीण, शिता शेंडी, काशी दिक्षितीण, उमा फडकीण, ताई पेठीण या प्रकारच्या सुमारें दोनचारशें उनाड बायकांचा थवा नेहमीं वाड्यांत भरलेला असे. तितक्यांचे शृंगार, दागिने आणि सोंगट्या वगैरे गोंधळ चालून त्यांत श्रीमंतांनीं काळ काढावा! शिष्ये, पाणके वगैरेंशीं व्यभिचाराची त्यांस सदर परवानगी असे! त्यांत कितीएक स्त्रिया बहूत देखण्या, रूपवान, ज्वान, थट्टेखोर व बोलक्या असत. त्याप्रमाणें रावबाजीच्या कारकीर्दींत सर्व गृहस्थांचीं घरें खराब झालीं! जेवून उठले म्हणजे पर्वतीस वगैरे दर्शनास आल्यावर शास्त्री, पंडीत व भट यांची कचेरी होत असे. त्यांपैकीं कोणी म्हणावें 'बाजी हा कृष्णावतार आहे!' कोणी म्हणावें,

'शिवाचा अवतार प्रगटला आहे !' वर्षांतून सहा महिने याखालीं जावयाचे. कोपरगांव ही पूर्वीं बाजीच्या कैदेची जागा होती, तेथें व पंढरपूर, नाशीक इतके ठिकाणीं बाजीरावाची स्वारी वर्षास जावयाची.

ह्याप्रमाणें ह्यांत सहा महिन्यांचा काळ जात असे. एकंदर राज्यकारभाराच्या नांवानें शून्य ! फार तर काय ? पण दौतलेखणीही वाड्यांत मिळावयाची नाहीं ! ज्याला काम असेल त्याला भेट व्हावयाची नाहीं ! बायकांचे हातून सर्व कारभार चालावयाचा. सदाशीव माणकेश्वर व चिंतो वामन देशमूख यांचे घरीं जाऊन मक्तयानें मामलती वगैरे घ्याव्या. त्यांत सरकारास पैसा मात्र पुष्कळ भरावा लागे. सर्व खर्चांत जेवणाचा खर्च काय तो मोठा. ब्राह्मणांस संतुष्ट करण्याकरितां मोठालीं दानें देत. फौजफांटा, पागा, हुजुरात, सरदार, मुत्सद्दी वगैरे यांस पैसा मिळावयाचा नाहीं; याप्रमाणें स्थिती होती ! सर्व सरदारांशीं द्वेष असे. कारण कीं, ते नाना फडणविसाचे कारकीर्दींतील व सवाई माधवरावाचे पक्षांतील होते.'

धन्याचें लक्ष याप्रमाणें कारभारांत नसल्यामुळें जुने व नेकीचे नाना, परशरामभाऊ पटवर्धन यांसारखे सरदार देखील वैतागले होते. नवीन माणसें हाताशीं धरावींत, त्यांना राजकारण शिकवावें, त्यांच्या करामतीचा उपयोग करून घ्यावा ही बुद्धी कोणांतही नव्हती. त्यामुळें नवीन महत्त्वाकांक्षी माणसांचा ओढा बाहेर होता. बाळाजीपंत नातूंचेंच उदाहरण घ्या. ते इंग्रजांना भाळले, त्याबद्दल सामान्य माणूस त्यांना दोष देतो, व तें साहजीक आहे. पण आमच्या आजच्या देशाभिमानाच्या कल्पना व त्या वेळच्या कल्पना यांत पुष्कळच फरक आहे; आणि शिवाय फडके, पेठे, भानू हीं गरीब घराणीं आपल्या कर्तृत्त्वानें पूर्वपेशवाईंत पुढें आलीं, तसें नातूंचें घराणें उत्तर पेशवाईत पेशव्यांच्या कृपेनें पुढें येण्याला वाव असता तर बाळाजीपंतासारख्या धोरणी माणसांनीं

स्वार्थ आणि परार्थ हीं दोन्ही एकत्र साधत असतांना शुद्ध बेइमानगिरीच केली असती, असें तरी कोणास म्हणतां येईल! सांगण्याचें तात्पर्य काय कीं, धन्याच्या बेहिंमतीमुळें नोकर व सरदार बेदील झाले होते. आजूबाजूला इंग्रजांचा अंमल बसून नाकेबंदी झाली व मुलूखगिरी करण्याचा पिढीजाद मराठी धंदा बुडाला. त्यामुळें बेकार झालेले शिपाई खेडोखेडीं माशा मारीत पडले होते. यापैकीं थोडीशीं माणसें या आळसाला कंटाळून पुष्कळ वेळां वाट मारण्याचाही धंदा करीत. किंवा आपापसांत, गांवागांवांत मारामाऱ्या करून आपली भांडणाची हौस पूर्ण करून घेत असत. पूर्वीं ज्यांनीं शत्रूशीं लढण्याकरितां उत्तरेंत अटके-पर्यंत आणि दक्षिणेंत श्रीरंगपट्टणापर्यंत स्वाऱ्या करून कडव्या शत्रूंना धूळ चारली त्यांचे वंशज या बदललेल्या दिवसांत बापजाद्यांनीं मिळवलेल्या संपत्तीवर गांवोगांवीं लावण्यातमाशांचे फड काढून रंग करीत, किंवा क्वचित् प्रसंगीं बाहेरख्यालीपणा करून घरच्या घर-धनिणीशीं भांडत दिवस काढीत. अशा तऱ्हेनें विस्कळित झालेल्या समाजस्थितीचें चित्र परशराम, होनाजी इत्यादि तत्कालीन शाहिरांच्या लावण्यापोवाड्यांतून रंगलेलें आहे. सामान्य रयतेची दुर्दशा ही इतकी उघड उघड दिसते. तिचें जास्त वर्णन करून जागा अडवीत नाहीं.

या बेबंदशाहीच्या कारभारांत हात घालण्याची संधी अल्फिन्स्टन-सारख्या धोरणी मुत्सद्यास केव्हांही मिळालीच असती. पण गंगाधर-शास्त्री पटवर्धनांचा* पंढरपुरास पेशव्यांनीं करविलेला खून, व त्या-नंतर त्रिंबकजी डेंगळ्यांची फितुरी, यानें आयतेंच कारण मिळालें व गोष्टी

---

* या गोष्टीविषयीं हल्लीं दुमत आहे असें दिसतें. पण पेशवे पंढरपुरीं हजर असतांना त्यांच्या देखत देखत ज्या परिस्थितींत हा खून झाला ती परिस्थिती लक्षांत घेतली म्हणजे हा खून पेशव्यांनीं करविला नाहीं असें म्हणावयाला जास्त पुरावा पाहिजे.

निकरावर आल्या. खडकीला एकादी लहानशी चकमक झाली, आणि संकट आलें आलें असें म्हणणार तोंपर्यंत बाजीराव पळालेसुद्धां. खुद्द राजधानीच्या शहरांत, जेथें श्रीमंतांचें दर्शन रोज हजारों लोकांस घडत असे, व नोकरी, ऋणानुबंध इत्यादी अनेक कारणांनीं श्रीमंतांच्या लाग्याबांध्याचीं माणसें शेंकडों होतीं, तेथें अकस्मात् घडलेल्या या प्रकारानें पुष्कळांना वाईट वाटलें असेल, व आश्चर्य तर सर्वांनांच वाटलें असेल हें खरें; पण मार्मीक रीतीनें पाहणाराला तेव्हांही, झालें हें केवळ अगदींच अनपेक्षीत किंवा केवळ गैरच झालें असें वाटलें नाहीं. त्यांतूनही अलिपष्टन साहेबांनीं धोरण राखून शत्रुपक्षाच्या लोकांना संभाळून घेतलें, त्यांची समजूत घातली व त्यांचे नेहमीचे व्यवहार अव्याहतपणें चालू राहतील असें आश्वासन दिलें या गोष्टीमुळें तर इंग्रजी राज्याचा परकेपणा दिवसानुदिवस कमी होत चालला. रावबाजीनीं पुण्यांतून कायमचा पाय काढल्यावर अलिपष्टन साहेबांनीं एक जाहीरनामा काढला. या जाहीरनाम्यांत वसईच्या तहानंतर रावबाजींनीं इंग्रजांविरुद्ध केलेल्या कारस्थानांचा उल्लेख करून व पेशव्यांविरुद्ध इंग्रजांस शस्त्र कां उचलावें लागलें हें सांगून पुढील राज्यव्यवस्थेचें धोरण कसें राहील यासंबंधानें लिहितांना ते म्हणतात—

"कंपनी सरकारांत मुलख राहिले तेथें कंपनी सरकारचा अम्मल होईल, परंतु कोणाचे वतनास व इनामास व वर्षासनास व देवस्थानचे खर्चीस व खैरातीस व कोणाचे ज्ञातीचे धर्मास खलेल न होतां वाजवी असेल तसें सुरळीत चालेल व बाजीराव साहेब मक्तेदारास मामलती देत होते तें तहकूब होऊन कमावीसदार यांजकडे मामलती सांगून जो वाजवी ऐवज असेल त्याची उगवणी होईल. कोणावर जुलूम जास्ती कांहीं एक होणार

नाहीं; येविशीं कोणींही अंदेशा घेऊं नये. बाजीराव साहेब यांजकडे जे चाकरीस असतील त्यांणीं चाकरी सोडून आजपासून दोन महिन्यांत आपले घरीं यावें; जे कोणी न येतील त्यांचीं वतनें जप्त होऊन खराबी झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. जमीनदार यांणीं आपापले परगण्यांतील जे कोणी बाजीराव साहेब यांजकडे चाकरीस असतील त्यांची याद नांवानिशीवार तूर्त समजावी. चाकरी सोडून जसजसे घरीं येतील ते वेळेस समजावीत जावें. बाजीरावसाहेब यांची कुमक करूं नये; व त्यांजकडे वसूल एकंदर देऊं नये. न दिल्यास साल-मजकुरीं मुलखास उपद्रव लागला आहे त्याची दर्याप्ती होऊन सूट मिळेल, बाजीरावसाहेब यांजकडे वसूल दिल्यास तो ऐवज मजुरा न देतां दरोबस्त ऐवज घेतला जाईल व जमीनदार कुमक करतील व ऐवज न देतील तर त्यांची वतनें व जमीनी त्यांजकडे चालणार नाहींत. व लष्करकडे व हरएक जे कोणी मुलख लुटतील व वाटा मारितील ते जिवानिशीं गेल्याखेरीज राहणार नाहींत.''

ता. ११ माहे फेब्रुवारी सन १८१८ इसवी

बमाजी बेहुकूम एलफिनस्टन साहेब बहादूर.

याप्रमाणें राज्यांतर घडून आलें. देशमूख घराण्याला हें अरिष्ट चांगलेंच भोंवलें, कारण या घराण्यांतील त्या वेळचे कर्ते पुरुष चिंतामन देशमूख हे पेशव्यांचे मुख्य मसलतगार होते. “ राज्यांतर होणें हें मोठें अनिष्टाचें कारण आहे ” असें लोकहितवादी यांनीं एका ऐतिहासिक टिपणांत म्हटलें आहे; आणि त्याचें उदाहरण म्हणून बाजीराव पुण्यांतून गेल्यानंतर झालेल्या दुःस्थितीचें वर्णन केलें आहे. त्यांत ते म्हणतात—“ त्या वेळेस कितीएक लोक भाऊ दातार, बापूजी नाईक, पिदडी व बापू कृपाराम परांजपे वगैरे हजारों सावकार,

सरदार, कारकून, शिलेदार, कारखानेवाले, गृहस्थ, पालखींत बसून फिरणारे, त्यांस पायांत घालावयास जोडा नाहींसा होऊन ते अन्नासही महाग झाले ! त्यांचे लाखों रुपये सरदारांच्या दौलतीवर येणें होतें, त्या दौलती बसल्या, व त्यामुळें त्यांचें सर्वस्व गेलें ! अनगळ, तांबेकर, वानवळे, गद्रे व परांजपे इत्यादि नाईक मंडळींजवळ खतें मात्र राहिलीं. सरदार म्हणूं लागले. कीं, ' आमच्या दौलती गेल्या. आतां जातसरंजाम मात्र राहिले आहेत. तुमचा पैसा घेऊन फौजेस घातला तो आतां आम्हीं कोठून द्यावा ? बापू कृपाराम बऱ्हाणपूरकर यांचें बापू गोखल्यांकडे तीन लाख रुपये येणें होतें. याचप्रमाणें दुसरे लोकांचेंही देणें घेणें होतें. गोखले मेले त्या दिवसापासून बापू कृपाराम याचा रोजगारच बुडाला. पुढें दौलतीचे कर्जाचा उपद्रव सरदारांस होऊं नये म्हणून त्या लोकांचे पट करून पुण्यात एक त्यांकरितां एजेंटी स्थापून असा ठराव केला कीं, 'त्याशिवाय दुसरे कोडतानें त्यांजवर हुकुमनामे करूं नयेत.' असें ठरवून त्यांचा बचाव केला. परंतु येणें-करून त्यांचे ऋणकरी व पदरची मंडळी यांचा तरणोपाय झाला नाहींच.

देशमूख घराण्याला हें अरिष्ट जास्तच बाधलें असें वर म्हटलें आहे. हेंच जास्त विस्तारानें आतां सांगतों. गोपाळरावजींचे वडील हरीपंत हे अष्टाला लढाईंत बापूबरोबर असून रावबाजी बऱ्हापुराकडे पळाले त्यावेळीं त्यांच्या लष्करांत होते. एल्फिन्स्टन साहेबांनीं दिलेल्या दोन महिन्यांच्या मुदतींत ते इंग्रजांकडे येऊन हजर झाले नाहींत म्हणून त्यांजकडे असलेला सरंजाम जप्त झाला. बाजीराव साहेबांनीं पेशवेपदावरचा आपला हक्क सोडून दिल्यावर खुद्द त्यांच्याच आग्रहा-वरून हरीपंत पुण्यास परत आले व तेथें त्यांचे वकील म्हणून राहिले. बाजीरावांच्याच रदबदलीनें पांचचार वर्षांच्या वाटाघाटीनंतर सरंजाम हरीपंतास १८२४ सालीं परत मिळाला व त्याचेबरोबर मागील पांच

वर्षांचा वसूलही एक रकमेनें इंग्रजांनीं परत दिला. पेशवाई असतांना हात चालत असे, केवळ सरंजामी उत्पन्नाखेरीज मिळकतीच्या अनेक वाटा होत्या, तो प्रकार बंद होऊन सरंजामाचे गांव परत मिळण्याकरितां देखील बाजीरावांना स्वतः मध्यें पडावें लागलें, चार वर्षें विवंचनेंत खस्ता खाव्या लागल्या. त्या सर्व प्रकारांचा परिणाम हरीपंताच्या मनावर फार विलक्षण झाला. एल्फिन्स्टन साहेबांनीं पेशवाई बुडवली ही गोष्ट ते आजन्म विसरले नाहींत. साहेबबहादूर पुढें कमिशनर व गव्हर्नर असतांना मधून मधून पुण्यास येत. व त्यांची स्वारी पुण्यांतून फिरावयास वगैरे निघे. शुक्रवारांत देशमुखांचा वाडा आहे त्या बाजूनें स्वारी कधींकाळीं गेलीच तर त्या साहेबाचें तोंड पाहण्यास नको म्हणून ते खिडकीकडे पाठ करून बसत असें सांगतात. जुन्या पिढींतील माणसांच्या मनोभावना किती तीव्र असत याचें हें एक चांगलें उदाहरण आहे. तें कसेंही असो. बदललेल्या परिस्थितीला अनुसरून आपणही बदललें पाहिजे त्याशिवाय, केवळ जुनें खानदानीचें घराणें म्हणून, फार दिवस निभाव लागणार नाहीं ही मात्र जाणीव त्यांना खरोखरीच असावी. या वयांत स्वतः एखादा नवीन उद्योग करण्याजोगी त्यांची स्थिती नव्हती. त्यांचे वडीलपुत्र परशरामपंत हेही अगोदरच कर्ते व संसारी बनले होते. चिंतोपंत व गोपाळराव या दोन लहान मुलांना मात्र बदललेल्या परिस्थितीला अनुरूप असें शिक्षण देण्याची त्यांची इच्छा व तयारी असावी असें गोपाळरावांच्या लहानपणच्या ज्या चारदोन गोष्टी नमूद आहेत त्यांवरून दिसतें. त्यांचा उल्लेख प्रसंगानें पुढें येणारच आहे. हरीपंतास एकंदर चार पुत्र होते. त्यांपैकीं पहिले परशरामपंत हे पहिल्या बायकोपासून झालेले, दुसऱ्या बायकोपासून चिंतोपंत, गोपाळराव, व गोविंदराव असे तीन. यांपैकीं गोपाळराव हे आमचे चरित्रनायक

होत. त्यांच्या बालपणासंबंधानें थोडीच पण विश्वसनीय व मनोरंजक माहिती त्यांच्या घरच्या कागदपत्रांतून सांपडते ही एक सुदैवाचीच गोष्ट समजली पाहिजे. कारण, आमच्या इकडे कोणाचें चरित्र लिहावयाचें झालें तर माहिती मिळत नाहीं ही अडचण नेहमींच ऐकूं येते. पण त्यांतल्या त्यांत चरित्राचा जो नायक असेल त्याच्या लहानपणची माहिती तर मुळींच मिळत नाहीं. घरचे खाजगी कागदपत्र, दररोजचीं टिपणें, मित्रांचा किंवा आप्तेष्टांचा पत्रव्यवहार, वगैरे अशा कामाला उपयोगी पडणाऱ्या कागदपत्रांची किंमत आम्हांला कळूं लागली नाहीं. अगोदर अशा प्रकारचीं टिपणें कोणी फारशीं करीत नाहीं व केलींच तर करणाऱ्याच्या मागें कोनाकोपऱ्यांत पडून, कसरीनें खाऊन, किंवा रद्दीच्या गठ्ठ्यांतून वाण्याच्या दुकानापर्यंत पोंचून तीं नाहींशीं होतात. व मग एकादा माणूस मोठेपणीं विद्येनें, कर्तबगारीनें, प्रसिद्धीला आला म्हणजे त्याच्या बालपणची आपण चौकशी करूं लागतों. मग व त्यांचें कुलशील मूळपासूनच फार चांगलें होतें, आईबाप फार सच्छील, पापभीरु होते; मोठेपणाचीं लक्षणें बाळपणींच त्याच्या अंगीं दिसत असत, अशा तऱ्हेचीं सामान्य विधानें करून आम्ही मोकळे होतों, किंवा विशेष गोष्टी किंवा प्रसंग यांची माहिती दिलीच तर ती इतकी तिखटमीठ लावून सांगतों कीं, त्यावरून त्या माणसाच्या सामान्य स्वभावाविषयीं वाचकांना फारसा बोध होऊं नये. गोपाळराव-जींच्या चरित्रासंबंधानें मात्र सुदैवानें तशी स्थिती नाहीं. ज्या कांहीं दहापांच गोष्टी माहीत आहेत त्या विश्वसनीय अशा आहेत; व त्यामुळें लहानपणची परिस्थिती, स्वभाव, वर्तन, विचार, विकार इत्यादी गोष्टी समजण्याला अडचण पडत नाहीं.

गोपाळरावांचा पिंड लहानपणापासून बळकट होता, शरीराची काठी उंच असून रूप, बांधा या सर्वच गोष्टी सरस होत्या. कपाळ

विस्तीर्ण, पाणीदार डोळे, गौरवर्ण, छाती, गाल पिंढऱ्या इत्यादी अवयव भरदार असल्यामुळें लहानपणींच पाहणाऱ्याच्या मनावर त्यांची छाप पडत असे, असें सांगतात.

*या वयापासूनच त्यांचा स्वभाव मोठा दिलदार होता. समवयस्क मुलांशीं त्यांचीं कधीं भांडणें होत नसत; इतकेंच नाहीं, तर इतर मुलें भांडलीं तर त्यांचीं तीं भांडणें मिटवण्याकडेच गोपाळरावांचा कल दिसून येई. अशाच प्रकारची एक गोष्ट त्यांच्या घरच्या कागद-पत्रांत सांपडते. ती अशी: एकदां असें झालें कीं, शेजारचीं मुलें खेळत असतां एकाचा चेंडू दुसऱ्या मुलाच्या अंगणांत पडला व तेथील मुलांस तो सांपडला. दुसऱ्या दिवशीं पुन्हां मुलें खेळावयाला जमलीं तेव्हां पहिल्या मुलानें आपला हरवलेला चेंडू ओळखला व त्यावरून भांडण सुरू झालें. गोपाळ (राव) मध्यें पडले; व त्यांनीं त्या मुलांची योग्य ती समजूत घालून ज्याचा चेंडू त्याला परत देवविला. व ज्याला तो सांपडला होता त्याला आपला देऊन त्याची समजूत केली. उदाहरण लहान खरें, पण गोपाळरावही त्या मुलांतलेंच एक मूल होते ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे त्याचें महत्त्व कळतें.

*त्याचप्रमाणें समवयस्क अशा मुलांत खेळतांना आपण उंच अशा ठिकाणीं बसून इतरांचीं भांडणें तोडावयाचीं, व आपल्या समजुतीप्रमाणें त्यांना उपदेशाच्या दोन गोष्टी सांगावयाच्या अशा प्रकारचे खेळच गोपाळराव त्या वेळींही आपल्या बालमित्रांबरोबर खेळत. मोठेपणीं लोकांच्या हिताकरितां लेखन व कृती अशा दोन्ही

---

* अशी खूण केलेल्या "लो॰ हि॰च्या बालपणांतील गोष्टी रा॰ कृ. ना. आठल्ये यांनीं लिहिलेल्या चरित्राच्या आधारें घेतल्या आहेत. हें चरित्र विस्तृत आहे व तें लवकरच प्रसिद्ध होणार आहे असें कळतें.

रीतीनें झटणाऱ्या लोकहितवादी गोपाळरावांचे पायं गोपाळाच्या पाळण्यांत दिसूं लागले होते.

*गोपाळरावांच्या शिक्षणाला सुरवात त्या वेळच्या रीतीप्रमाणें थोड्याशा जुन्या पद्धतीनेंच झाली असेल हें कांहीं सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. मुंज होण्यापूर्वीं बालबोध व मोडी लेखनवाचन, तोंडच्या हिशोबापुरतें गणिताचें ज्ञान, या पलीकडे त्यांचें व्यावहारीक शिक्षण गेलें नव्हतें. पण त्याच्याच बरोबर संध्याकाळच्या मंगल वेळीं देवापुढें किंवा दिव्यापुढें बसून, देवाचे श्लोक, आरत्या, त्याप्रमाणेंच तिथी, वार नक्षत्रें यांचीं नावें वगैरे जुन्या श्रद्धाळू मंडळींच्या समजुतीप्रमाणें शिकण्याजोगत्या ज्या गोष्टी त्या त्यांना सर्व लहानपणींच शिकविल्या होत्या. मौंजिबंधनानंतर संध्येच्या पाठांना सुरवात झाली. त्या वेळची एक गोष्ट नमूद केलेली आढळते. ती महत्त्वाची म्हणून येथें दिली आहे. शिष्याची बुद्धी विशेष चलाख असल्यामुळें चारआठ दिवसांतच त्याची संध्या पाठ झाली. पण हे मंत्र कशाचे, त्यांचा उपयोग कोणता व अर्थ काय अशा शंका त्याच्या मनाला येऊं लागल्या. म्हणून पाठ चालले असतांच त्यानें गुरुजींना मंत्रांचा अर्थ सांगण्याची विनंती केली. गुरुजी साधेभोळे वैदीक ब्राह्मण होते. त्यांचें वेदविद्येचें ज्ञान कर्मठपणाला पुरेसें होतें व त्यांनीं स्वतः कधीं मंत्रांच्या अर्थाची चौकशीही केली नव्हती. मंत्रांना अर्थ असावेत अशी त्यांना कधीं शंकाही आली नसेल, तेव्हां शिष्याच्या प्रश्नानें त्यांना गोंधळल्यासारखें झालें. चार दोन दिवस आज उद्यां करून त्यांनीं टाळाटाळी करून पाहिली व शिष्य पिच्छा सोडीत नाहीं असें पाहून त्याचें अध्ययन पुरें झालें आहे, आमची जरूर राहिली नाहीं असें वडिलांना कळवून रजा घेतली.

गोपाळरावांचा विवाह व्रतबंधानंतर लवकरच वर्ष दोन वर्षांत झाला.

त्यावेळीं त्यांचा अभ्यास पुणें येथील मराठी शाळेंत चालू होता. त्यांना गोळे घराण्यांतील सरदार दाजीसाहेब गोळे यांची कन्या दिली होती. त्या काळाला व विशेषतः सरदार घराण्याच्या चालीरीतींना इतक्या लवकर मुलामुलींचें लग्न होणें ही गोष्ट अनुरूपच असल्यामुळें तिजविषयीं येथें विशेष चर्चा करण्याचें कारण नाहीं. मराठी शाळेंतील अभ्यास संभाळून गोपाळराव घरीं इंग्रजी शिकत. मात्र घरीं, यावनी भाषेच्या पुस्तकाचा विटाळ होऊं नये म्हणून म्हणा किंवा तशाच इतर कारणानें म्हणा, परसांतील विहिरींत एक मोठा कोनाडा होता त्यांत जाऊन ते वाचीत बसत असत. इंग्रजी शाळेंतून घरीं परत आल्यावर अंगरखा पागोटें काढून शुचिर्भूत होऊन मग त्यांना घरांत यावें लागे.

त्या वेळच्या व त्यांतल्या त्यांत विशेषतः सरदार घरण्यांतील तरूण मुलांना पोहणें, घोड्यावर बसणें, निशाण मारणें वगैरे कलांचें शिक्षण मिळणें हें अवश्यक वाटत असे. गोपाळरावांनाही असें शिक्षण मिळालें होतें. लहानपणीं पर्वतीच्या तळ्यांत पोहण्याची त्यांना फार हौस होती. अशा एका प्रसंगीं बुडणाऱ्या एका समवयस्क सोबत्याला धाडसानें वांचविल्याची त्याची एक गोष्ट सांगतात. त्याचप्रमाणें त्यांच्या निशाण मारण्याच्या कौशल्याचीही एक आख्यायिका आहे; ती त्यांच्या धैर्याची व समयसूचकपणाची दर्शक असल्यामुळें येथें देतों.

* एके दिवशीं सकाळच्या प्रहरीं गोपाळराव संगमाच्या बाजूस फिरावयास गेले असतां तेथें एके ठिकाणीं कांहीं गोरे सोजीर निशाण मारण्याची कवाईत करीत होते, त्यांकडे त्यांचें लक्ष वेधलें. शिपाई नवे असून त्यांचा अंमलदार त्यांना बंदूक धरावी कशी, नेम कसा मारावा हें शिकवीत होता. बहुतेक वेळां निशाणावर गोळी न

लागतां भलतीकडेच लागे हें पाहून गोपाळरावांस रहावेना. ते पुढें गेले व यांना निशाण मारतां येत नाहीं तर हे शिपाई कसले! असें थोडेसें आश्चर्यानें, कदाचित् आपली वरचढ दाखविण्याच्या हेतूनें असेल—त्यांनीं विचारिलें. अंमलदारालाही या तरुण मुलाच्या धाडसाचें, चौकसपणाचें नवल वाटलें असावें असें दिसतें. तो म्हणाला, 'होय, तें खरें. बिनचूक निशाण मारणें ही गोष्ट कांहीं—सोपी नाहीं. तुम्हांला येत असलें तर तुम्ही दाखवा पाहूं मारून.' गोपाळरावांनीं होय म्हटलें. व लागलीच त्या शिपायापैकींच एकाची बंदूक मागून घेतली व निशाणावर नेम धरून अचूक गोळी मारली; त्यामुळें तर त्या अंमलदारास विशेषच कौतूक वाटलें व त्यानें तुम्ही कोण वगैरे चौकशी करून गोपाळरावांना आपल्या वरिष्ठाकडे नेलें. तेथेंही गोपाळरावांनीं विचारलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें धिटाईनें दिली. त्या वेळचे गोरे अंमलदार येथील लोकांशीं मोठ्या बेतानें वागत असत. इंग्रजी अंमल नवीनच होता, अजून सरकारच्या बंदोबस्ताची घडी नीट बसावयाची होती व त्यामुळें लोकांना खुष ठेवून, त्यांचें कौतूक करून व त्यांच्यांत मिळून मिसळून अंमलदार वागत. त्याप्रमाणें साहेबानें मुलाच्या धिटाईचें व निशाणबाजीचें कौतूक केलें, त्याला शाबासकी दिली व त्याच्या घरीं पत्र लिहून मुलगा सैन्यांत नोकरीस येत असेल तर त्याला चांगली जागा देऊं असें कळविलें. पण हरीपंताच्यानें मुलाला सैन्यांत पाठविण्याचा हिय्या झाला नाहीं व गोपाळराव घरींच राहिले. त्यांचा लौकीक शिपाईपेशामुळें व्हावयाचा नसून तो लेखक व समाजसुधारक म्हणून व्हावा असा ईश्वरी संकेत होता.

अशा रीतीनें गोपाळरावांचा अभ्यास चालला असतां, त्यांच्या घराण्यावर एकाएकीं दुःखाचा डोंगर कोसळला. त्यांचे सावत्रबंधू परशराम

हे वडिलांच्या वृद्धापकाळामुळें नुकतेच घरचा कारभार पाहूं लागले होते, ते सन १८३५ सालीं अगदीं तरुण वयांतच वारले. वडिलांच्या मनानें हाय घेतली व मागून थोड्याच दिवसांत पुत्रशोकानें त्यांचाही अंत झाला. त्यांतच आणखी एका आपत्तीची भर पडली. त्यांच्या वडिलांना मिळालेले सरंजामाचे गांव सरकारनें जप्त केले. हरीपंताच्या हयातीपर्यंतच ही जहागीर चालावयाची असा सरकारचा ठराव होता असें याला कारण देण्यांत आलें. हरीपंतांना हें पूर्वींच कळवलें होतें किंवा नाहीं याविषयींची कांहींच माहिती लागत नाहीं. परंतु तें कसेंही असलें तरी मागें राहिलेलें कुटुंब व दोन लहान मुलें यांच्यावर आलेल्या आपत्तींत या प्रकारानें भरच पडली येवढी गोष्ट मात्र खरी. वडील चिरंजीव चिंतोपंत हे या वेळीं १६।१७ वर्षांचे होते व गोपाळराव हे १२।१३ वर्षांचे होते. अशा स्थितींत घराण्याचा लौकीक संभाळून पुढें चालवावें कसें असा कुटुंबांतील माणसांस पेंच पडला. थोरले बंधू चिंतोपंत हे जहागिरीसंबंधानें खटपट करण्याच्या व घरचा व्यवहार पाहण्याच्या मार्गाला लागले. गोपाळराव व त्याहूनही धाकटे यांनीं विद्याभ्यास चालू ठेवावा असें ठरलें. गोपाळरावांना विद्याभ्यास जास्तच झटून करण्याची गरज उत्पन्न झाली. कांहीं दिवस खटपट केल्यानंतर चिंतोपंतांना थोडेंसें यश आलें. जहागीर परत मिळाली नाहीं, पण हरीपंतांच्या कुटुंबास सालीना ६०० व तिघां मुलास प्रत्येकीं २०० रुपयांची नेमणूक सरकारनें करून दिली. व मुलांनीं सरकारची नोकरी केल्यास नोकरीच्या मुदतींत नेमणूक तात्पुरती बंद होईल असें ठरविलें.

या खटपटीमुळेंच गोपाळरावांच्या आयुष्याला एक विशेष वळण लागलें असें म्हणतां येईल. नेमणुकी मिळाल्यांनीं तात्पुरती गरज भागली खरी, पण त्यांत एवढी एक गोष्ट झाली कीं, सरकारची

नोकरी किंवा दुसरा व्यवसाय केल्याशिवाय चरितार्थ चालवयाचा नाहीं यामुळें कदाचित् असेल, पण एकदोन वर्षांतच गोपाळरावांची शाळा सुटली व ते पुणें येथील न्यायाधीश रा० सा० पाटणकर व मामलेदार अमृतराव आप्पाजी रानडे यांचे कचेरींत उमेदवार म्हणून कामाची माहिती शिकण्याकरितां राहिले. तीन चार वर्षांत सरकारी पत्रव्यवहार, हिशेबाची पद्धत, वगैरे गोष्टींची बरीचशी माहिती त्यांनीं करून घेतली. घरीं त्यांतच इंग्रजीचा अभ्यास चालू होता; पण इंग्रजी पत्रव्यवहाराची वगैरे माहिती नसल्यामुळें कचेरींत दप्तराकडे त्यांचा उपयोग होत नसे. त्यावेळीं सरकारी कचेऱ्यांतून बहुतेक मराठीच असे. इंग्रजी शिकलेले लोक एकंदरींत थोडे असल्यामुळें त्यांच्यावर कामाचा भार विशेष पडे; व त्यांना त्या मानानें पगारही चांगले मिळत. आपलें इंग्रजीशिवाय अडतें ही गोष्ट गोपाळरावांच्या लवकरच लक्षांत आली व त्यामुळें उमेदवारी सोडून वयाच्या अठराव्या वर्षीं ते पुनः शाळेंत—बुधवारच्या इंग्रजी शाळेंत—जाऊं लागले. सरदारी थाटाचें लहानपणापासून वळण, वाढलेलें वय, चार वर्षें शाळा सुटून व्यवहाराची लागलेली संवय, व वाढता प्रपंच या अडचणी लक्षांत घेतल्या म्हणजे त्यांना न जुमानतां पुनः शाळेची पायरी चढणाऱ्या गोपाळरावांची ज्ञानलालसा फारच जबर असली पाहिजे असें म्हणणें प्राप्त आहे. असो; बुधवारच्या शाळेंत गोपाळरावांनीं एकंदर ३ वर्षें काढलीं. त्यावेळीं Eisdale या नांवाचे साहेब शाळेचे हेडमास्तर होते, त्यांच्या हाताखालीं गोपाळरावांनीं इतिहास व इंग्रजी या दोन विषयांचा विशेष अभ्यास केला. १८४४ सालीं त्यांनीं स्कूलबोर्डाची शेवटची परीक्षा दिली. तींत या दोन विषयांत त्यांची फारच हुषारी दिसून आली, असा शेरा परीक्षकांनीं मारलेला आहे. त्याचप्रमाणें Eisdale साहेबांनीं गोपाळरावांस शाळा सोडतांना उत्तम शिफारसपत्र दिलें

व परीक्षक मंडळींनींही त्याच्या गुणांचें कांहीं तरी चीज स्कूलबोर्डानें करावें अशी शिफारस केली. हीं दोन्ही शिफारसपत्रें येथें उतरून घेतलीं आहेत.

From the report of the Board of Education for 1844.

* I "One pupil Gopall Haree Deshmookh has distinguished himself, and deserves to have his name handed up to the Board as a good English Scholar and worthy of its partonage.

* A II Gopallrao Deshamukh entered the Poona Government English School in February 1841. He had previously acquired a considerable knowledge of English and he distinguished himself by the progress he has made since he commenced attending the School He has a very good knowledge of General History, translates remarkably well from English into Marathi and composes in English in a style superior to what is commonly to be met with among nations who profess to write that language. He knows arithmetic and a little of mathematics and writes a good hand.

I entertain a very favourable opinion of his abilities and general character and consider him well qualified to fill a situation of respectability.

Poona, 9th may 1844 } (Sd) D. A. Eisdale, Headmaster. Poona G. E. School.

त्या शिफारशींचा उपयोग ताबडतोब झाला व गोपाळरावांस त्याच वर्षी पुणें येथील सरदारांचे एजंट यांचे कचेरींत दरमहा ७७ रुपयांवर कारकुनीची नोकरी मिळाली. लवकरच कामांत त्यांची हुषारी दिसून येऊं लागली व त्यांना त्याच ऑफिसांत मुख्य कारकुनाची जागा मिळाली. हें कचेरींतलें काम संभाळून सभा, व्याख्यानें

इत्यादी लोकोपयोगी चळवळींत गोपाळराव सवडीप्रमाणें पडत असत. त्या वेळच्या सर्वच चळवळी सामाजीक किंवा शिक्षणविषयक असल्यामुळें सरकार व लोक असा विरोधाचा प्रकार त्या ठिकाणीं नव्हता. व त्यामुळें एतद्देशीय सरकारी नोकर चळवळींत पडत इतकेंच नव्हे, तर वरचे युरोपियन अधिकारी देखील शक्य तितकें प्रोत्साहनच देत असत. पुणें येथें एक वाचनालय स्थापावें अशा प्रकारची चळवळ येथील न्यायाधीश ब्राऊनसाहेब, व गव्हर्नर साहेबांचे चिटणीस कॅप्टन् फ्रेंच साहेब, यांच्या प्रोत्साहनानें सन १८४७ सालीं चालू झाली व तिला मूर्त स्वरूप येऊन एका वर्षाच्या आंत The Poona Native General Library नांवाची संस्था १८४८ सालीं स्थापनही झाली. त्याप्रमाणेंच सन १८४०च्या सुमारास विष्णुशास्त्री बापट या गृहस्थांनीं पुण्यांत पहिल्यानें पुनर्विवाहाला अनुकूल असें मत प्रतिपादन करण्यास सुरवात केली होती व या विषयाची चर्चा त्या वेळीं पुण्यांत चालू होती. अशा प्रकारच्या इतर अनेक गोष्टींचें निरीक्षण मार्मिकपणानें गोपाळराव करीत होते. सन १८४८ सालीं "प्रभाकर" नांवाच्या पत्रांत शंभरांवर पत्रें लिहून पुणें येथील महाराष्ट्रीय समाजांतील चळवळींची माहिती त्यांनीं दिली आहे. व त्याचप्रमाणें तत्कालीन समाजांतील व्यंगें व दोषस्थळें दाखवून त्यांवर चुरचुरीत टीकाही केली आहे. या पत्रांमुळें पुण्यांतील पुराणमताभिमान्यांचा त्यांच्यावर बराच रोष झाला असावा असें दिसतें. या रोषाला, व तज्जन्य कुत्सित टीकेला शेवटच्या पत्रांत उत्तर देऊन त्यानीं या शतपत्रांचा समारोप केलेला आहे. हींच पत्रें पुढें ३० वर्षांनीं ग्रंथरूपानें एकत्र छापून निघालीं व निबंधमालाकारांच्या रोषाला पात्र झालीं; तो एक स्वतंत्र कथाभागच असल्यामुळें त्यांचें विवेचन पुढें करण्याचें अभिवचन देऊन तूर्त चरित्राकडेच वळतों.

प्रभाकर वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या पत्रांचा उल्लेख नुक्ताच आला आहे. त्याच अनुरोधानें येथें हेंही सांगून ठेवणें इष्ट वाटतें कीं, वर्तमानपत्रांत लेख लिहून सामाजीक व राजकीय प्रश्नांविषयीं लोकमत जागृत करण्याचा गोपाळरावजींनीं केलेला हा केवळ आरंभ होता. पुढें लवकरच पुणें येथें ज्ञानप्रकाश हें पत्र त्यांच्याच प्रेरणेनें निघालें. त्याचप्रमाणें यानंतर सुमारें पंधरा वर्षांनीं मुंबईस इंदुप्रकाश पत्र सुरू झालें, तेंही गोपाळरावजींमुळेंच होय. अहमदाबाद, ठाणें इत्यादी ठिकाणीं नोकरीवर असतांना देखील त्यांचा अशा प्रकारचा लेखन-व्यवसाय चालू होताच. वृत्तवैभव पत्रांतील त्यांचे लेख, त्याप्रमाणेंच बडोदें येथील मल्हारावांसंबंधानें अहमदाबाद येथें वर्तमानपत्रांतून लिहिलेले लेख व पेन्शन घेतल्यानंतर लोकहितवादी या नांवाचें त्यांनीं चालविलेलें स्वतंत्र मासीक हीं सर्व त्यांच्या राजकीय व सामाजीक प्रश्नांविषयींच्या जीवंत आस्थेचींच उदाहरणें होत. त्यांपैकीं बडोदें प्रकरण व लोकहितवादी मासिक यांचा पुन्हां उल्लेख पुढें जरूर त्या ठिकाणीं येईलच. तूर्त ज्ञानप्रकाश पत्राशीं असलेल्या निकट संबंधा-विषयीं दोन शब्द लिहितों.

ज्ञानप्रकाशाच्या पहिल्या एक दोन वर्षांतील लेख त्यांचे कोणते व इतरांचे कोणते हें भाषेच्या लकबीवरून सांगणें कठीण आहे. तथापी विचारांच्या सारखेपणावरून कांहीं अनुमान काढावयाचें असल्यास पुणें येथील शाक्तपंथ, नेटिव अंमलदार, संस्कृत पाठशाळा, जुनी शिक्षणपद्धती, देशाचें दारिद्य व उद्योगधंदे, ब्रिटिशराज्यापासून फायदे व तोटे इत्यादींसारख्या विवीध सामाजीक व राजकीय विषयां-संबंधानें प्रभाकर व ज्ञानप्रकाश या पत्रांतील विचारसाम्य व प्रसंगविशेषीं भाषेचें साम्यही इतकें विलक्षण आहे कीं, या लेखांची कल्पना, निदान

प्रेरणा तरी दोन अगदीं भिन्न माणसांकडून झाली असें म्हणणें धाडसाचें होईल.

ज्ञानप्रकाशाचे हे जुने अंक चाळून पाहणाराला त्यांत दुसरी एक गोष्ट दिसते ती अशी. अंतर्मुख दृष्टीनें आपलीं व्यंगें आपण शोधून आपण सुधारावींत अशा बुद्धीचे "लोकहितवादी" जसे त्यांत दिसतात तसेच आलेली हीन स्थिती केवळ इंग्रजामुळें आली व राजकीय सुधारणा झाली म्हणजे बाकी सर्व आपोआप घडून येईल, अशा रीतीनें राजकीय विषयांना प्राधान्य देऊन इतर गोष्टींना गौणत्व देणारे "यथार्थवादी" ही त्यांत आहेत. लोकहितवादींनीं आत्मनिंदा करून आपल्या लोकांचा तेजोभंग केला अशा अर्थाची छटा पुढें निबंधमालाकारांच्या टीकेंत जी दिसते तशाच अर्थाचा आक्षेप यथार्थवादी यांनींही गोपाळरावांच्या लेखांवर घेतला होता, हें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. समाजाच्या सर्वांगीण सुधारणेंत राजकीय सुधारणा हा एक महत्त्वाचा खरा पण अंश आहे असें प्रतिपादन करणारे पुढील पिढींतील "सुधारक" हे लोकहितवादींचे पुढल्या पिढीचे वारसदार. तसेंच आधीं राजकीय (व) मग सामाजीक अशा तऱ्हेचा निष्कारण वाद वाढवून निदान एक पिढीपर्यंत तरी समाजसुधारणेच्या गाड्याला खीळ घालण्याचें पुण्य पदरीं जोडणारे "उद्धारक" हें यथार्थवादींचे खरे वंशज. या दोन्हीही प्रवृत्ती आरंभापासूनच महाराष्ट्राच्या विचारांत होत्या. यापैकीं अधीक उपयुक्त कोणती, अंतर्मुख सामाजीक प्रवृत्ति कीं बहिर्मुख राजकीय, या प्रश्नासंबंधीं सर्वांस मान्य असा अखेरचा निर्णय आज निदान बाहेरच्या बोलण्यापुरता तरी लागलेला दिसतो. आणि येवढ्यापुरता लोकहितवादींच्या विचारसरणीचा अचुकपणा आज तीन पिढ्यानंतर मान्य झाला असेंही म्हणतां येईल.

सन १८४६ सालीं गोपाळरावांनीं मुनसफीची परीक्षा दिली होती.

परंतु मुनसफीची जागा मिळण्यास त्यांना पुढें सहा वर्षें वाट पाहावी लागली. सन १८५२ सालीं वाई येथें त्यांची पहिल्यानें नेमणूक झाली. त्यांची तैलबुद्धी व अविश्रांत श्रम करण्याची हौस व विशेषतः त्यांचा निःस्पृहपणा व परोपकारी स्वभाव या गुणांमुळें त्या ठिकाणीं ते वरिष्ठ अधिकारी व लोक या दोघांनाही सारखेच प्रिय झाले. त्यांच्या कामासंबंधानें जुडिशियल कमिशनर यांनीं खालील उद्गार काढले आहेतः—

"I have a very high opinion of his abilities. They are of very high order. His character is above suspicion and he appears to combine with them an earnest desire to discharge his duties conscientiously."

अधिकारी या नात्यानें त्यांच्या हाताखालचे कारकून, शिपाई यांच्याशीं वागणूक फार ममतेची असे. याविषयीं वाई येथें घडलेली म्हणून त्यांची एक गोष्ट कळते ती अशी. कोर्टाची तपासणी करण्याकरितां वरिष्ठ अधिकारी येणार आहेत अशी अगाऊ सूचना एके दिवशीं (हा दिवस शनवार होता) आली. तपासणी सोमवारीं व्हावयाची होती. कारकुनापाशीं तपास करितां बारनिशी दप्तरांतील काम कारकून आजारी असल्यामुळें तसेंच शिल्लक आहे असें गोपाळरावांस कळलें. बरें आहे, उद्यां रविवार आहे, होईल तेवढें आटपा असें सांगून ते घरीं गेले व दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं स्वतः कचेरींत येऊन बारनिशी दप्तर सोडून लिहावयास बसले. बिचारा बारनिशी कारकून जेवणखाण आटोपून एकदमच लवकर कचेरींत आला तों मुनसफसाहेब स्वतःच लिहीत बसले आहेत. हें पाहून तो फार खजील झाला व कदाचित् साहेब रागावतील म्हणून भयानें अगदीं गांगरून गेला. गोपाळराव रागावले तर नाहींतच पण, "तुमचें काम मीं बरेंचसें आटपलेंच आहे, आतां राहिलें आहे तें संध्याकाळपर्यंत आटपा म्हणजे

झालें." अशी त्यांनीं उलट त्याची समजूत केली व ते स्नानभोजनाकरितां घरीं गेले.

याच सुमारास म्हणजे १८५३ सालीं पावसाळ्यांत वाई येथें कृष्णाबाईस भयंकर पूर येऊन सबंध दोन आळ्या वाहून गेल्या व पुष्कळ नुकसान झालें. कित्येकांनीं कमरेस लाह्यांचें पीठ बांधून कित्येक दिवस देवळाच्या शिखरावर बसून काढले. यावेळीं गोपाळरावांच्या मदतीचा गोरगरिबांना पुष्कळ उपयोग झाला असेल हें सांगणें नकोच. 'ऐतिहासिक गोष्टी' या त्यांच्या पुस्तकांत वाई येथील या महापुरासंबंधानें लहानसें टांचण छापलेलें आहे.

वाई येथें कामावर असतांना कांहीं दिवस, सातार्‍याचे त्यावेळचे एक मुख्य सदर अमीन यांचेवरील लांचाचे खटल्यांत, गोपाळरावांस असेसर नेमिलें होतें. याच सुमारास मुंबई सरकारनें इनाम कमिशन नेमिलें व त्यांत त्यांची कमिशनरचे दुय्यम, Assistant म्हणून दरमहा ३०० रुपयांवर नेमणूक झाली. याच ऑफिसांत त्यांस हळू हळू बढती मिळून त्यांच्या कामाची बरीच वाहवा झाली. त्यामुळें त्या वेळच्या मंडळींत व विशेषतः ज्यांचीं इनामें बुडालीं त्यांच्या मनांत असा किंतू उत्पन्न झाला कीं, इनाम कमिशनरांनीं सरकारास खूष करण्याकरितां आपल्या लोकांचीं इनामें मुद्दाम बुडविण्यास मदत केली. हा आक्षेप कित्येकांनीं गोपाळरावांच्या चरित्रावरही घेतला आहे. याकरितां इनामकमिशनचें काम व त्यासंबंधी त्यांची जबाबदारी या विषयीं चार शब्द लिहितों. ही माहिती बरीचशी अपुरी आहे; पण मुळींच नाहीं त्यापेक्षां कांहींतरी असलेली बरी या नात्यानें तिचा उपयोग वाचकांनीं जपून करावा एवढीच त्यांना सूचना देऊन ठेवतों.

इनामांची पेशवाई अखेरच्या काळांतील स्थिती. पेशवाईच्या चढत्या काळांत व विशेषतः नाना फडणीसांचा जम पुण्यास

चांगला बसल्यापासून इनामें, जहागिरी, वर्षासनें, सरंजाम, इत्यादी देणग्यांची, पुणें दरबारांत नोंद जेव्हांची तेव्हां केली जात असे. ही नोंद पेशव्यांच्या हुजूर रोजकीर्दींत दफेत्यांत होई व त्या ठिकाणीं इनाम किंवा वर्षासन, काय असेल तें, कोणाला दिलें, कधीं, कां, कशाकरितां, वगैरे सर्व गोष्टींची माहिती दिलेली असे. पुष्कळ इनामें फंदफितूर वगैरे कारणांनीं जप्त होत असत असेही दाखले आहेत. नानांच्या मृत्यूनंतर फडाची शिस्त मोडली, मामलती मक्त्यानें जाऊं लागल्या, कमाविसदार, सुभेदार, आपापल्या प्रांतांत स्वतंत्रपणानें वावरूं लागले; दरबाराकडून त्यांचा बंदोबस्त किंवा वेळप्रसंगीं त्यांची कुमक होईनाशी झाली, त्यामुळें प्रांतोप्रांतीं देशपांडे, देशमूख, पाटील अशी वतनदार मंडळी पुंड होऊन गांव, मुलूख, गड बळकावून बसली. होळकरांनीं केलेल्या पुणें शहराच्या लुटीच्या वेळीं सरकारचें पुष्कळच कागदपत्र नाहींसे झाले असतील. त्याचप्रमाणें त्या बेबंदशाहींत पुष्कळांनीं खरेखोटे कागद केले असतील, ही गोष्ट अगदीं संभवनीय आहे. पेशव्यांच्या वेळीं देखील अशा प्रकारचे घोटाळे वेळप्रसंगीं होत नसतील असें कांहीं म्हणतां येणार नाहीं. मध्यें मध्यें पुण्यास ज्या बारभाईंच्या उलाढाली झाल्या त्यावेळीं असा प्रकार बराच झाला असेल-झाला होताही. पण नवे धनी गादीवर आले म्हणजे दर वेळीं पुन्हां एकदा इनाम सरंजामांची तपासणी होई व प्रत्येक वेळीं, चुक्या, लबाड्या वगैरे असत त्या दुरुस्त होत असत. पेशवाई अखेर असें कांहींतरी होणें साहजीकही होतें; व त्याच वेळेला तें सरसहा व कायदेशीरपणानें झालें असतें तर पुढें जी इनामांसंबंधीं इतकी ओरड झाली ती झालीही नसती. त्यावेळीं नवीन मुलखाची व्यवस्था करणारे कामिशनर एल्फिन्स्टन यांच्या लक्षांत ही गोष्ट आली होती. परंतु नवीन मुलुखांत बंदोबस्त करणें, शांतता स्थापन करणें वगैरे जास्त महत्त्वाच्या कामांत

त्यांचें लक्ष गुंतल्यामुळें तें काम त्यांच्या हातून त्यावेळीं झालें नाहीं असें दिसतें. फक्त जे बाजीरावसाहेबांबरोबर बरेच दिवस राहिले किंवा ज्यांनीं फितूर वगैरे करण्याचा प्रयत्न केला अशांचीं इनामें त्यावेळीं जप्त केलीं. पण केव्हांतरी विशेष बारीक चौकशी झाली पाहिजे असें त्यांचें मत त्यावेळीं होतें व तें चुकीचें होतें असें म्हणतां येणार नाहीं. मनरो व एल्फिन्स्टन यांच्या पत्रव्यवहारांतले दोन लागू पडणारे उतारे खालीं देतों. त्यावरून मी काय म्हणतों हें वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

For instance, when writing to the Hon. Mr. Elphinstone in a letter dated 8 th March 1818 in the camp near Belgaum, Munro says on the subject of the charitable and religeous expenses in these (S. M. C.) districts.

" A large portion of them will be found to have risen from unauthorised grants and other frauds. The wholee should be carefully investigated after peace is restored and the country settled and such part of the expenditure as is of modern date and not duly authorised should be stopped. This course is followed by native Governments at every new succession and frequently more than once in the same reign.

Again in a letter to Mr. Elphinstone dated 28 th August 1818, he writes.

" Many Inams will be found on examination to have been clandestinely given by revenue officers without authority.

Every one from the kurnum of a village to the Subha of the Carnatic, grants both lands and pensions. The...Sursubha or his deputy, when he is about to quit his office fabricates a number of Inams. He gives away some and sells the rest. The new Sursubha resumes some but continues a part of them. When such Inams have not, by long possession, become in

some degree the fair property of the possessors, they ought to be resumed.

नवीन मुलखाची व्यवस्था लागत असतांनाच पेशव्यांच्या दप्तराची पाहणीही पुणें मुक्कामीं सुरू होतीच. ती कशीबशी १८३५ च्या सुमारास संपून इनामांची चौकशी १८४३ सालीं सुरू झाली. त्या वेळीं "पुण्याचें दप्तर" बाळाजीपंत नातू व इतर चार अमानतदार यांच्या ताब्यांत होतें. व त्यांच्या देखरेखीखालीं इनामांची विशेष चौकशी चालू होती. इनाम कमिशनरांनीं प्रत्येक इनामाची चौकशी करून सरकारकडे शिफारस करावी व त्याप्रमाणें गव्हर्नर इन् कौन्सिल यांनीं अखेरचा निकाल द्यावा अशी व्यवस्था पहिल्यानें कांहीं दिवस चालली. पण यामुळें कौन्सिलचें काम फार वाढत चाललें. त्याहीपेक्षां विशेष अडचण म्हणजे दिवस चालले होते ही होय. पेशवाई संपून जवळजवळ एक पिढी या वेळीं लोटून गेली होती. व यामुळें चौकशीची दिरंगाई चालू ठेवणें म्हणजे पुढें, ज्यांची चौकशी संपली नव्हती त्यांची, कुचंबणा करणें होतें. काय तो सोक्षमोक्ष एकदां झालेला बरा असेंच त्यांना वाटत असल्यासही कांहीं नवल नाहीं. ज्यांचीं इनामें खालसा व्हावयाचीं त्यांना अन्याय झाला असता, असें म्हणून सरकारच्या कायदेपंडितांनीं कायद्याच्या अडचणी काढल्या. यामुळें अखेरीस कंपनीचे विलायतेंतील डायरेक्टर, हिंदुस्तान व मुंबई सरकारें यांचा बराच पत्रव्यवहार होऊन सन १८५२ सालीं इनामाबद्दल एक कायदा हिंदुस्थानसरकारनें पास केला. व त्याप्रमाणें मुंबई इलाख्यांत त्या इनामांची सरसहा चौकशी करण्याकरितां एक कमिशन सरकारनें नेमिलें.

कमिशननें आपलें काम कोणत्या पद्धतीनें चालवावें, निरनिराळ्या प्रकारच्या इनामांसंबंधीं, प्रश्न विल्हेस लावतांना कोणतें धोरण ठेवावें वगैरे बाबतीसंबंधीं नियम सरकारानेंच घालून दिलेले होते व त्याप्रमाणें

चालणें हें कमिशनच्या प्रत्येक कामगाराचें कर्तव्यच होतें. तेव्हां या बाबतींत गोपाळरावांबद्दल आक्षेप घेणें शक्य आहे ते खालीलप्रमाणें:—

(१) असल्या प्रकारच्या कमिशनमध्यें नोकरी करणें हें कितपतसें योग्य होतें ?

(२) नोकरी पत्करिल्यानंतर त्यांनीं आपलें काम चोखपणानें केलें कीं नाहीं ?

पहिल्या आक्षेपाचें उत्तर स्पष्टच आहे. दर नव्या कारकीर्दीच्या आरंभीं एकदां व केव्हां केव्हा अनेकदां अशी चौकशी एतद्देशीय राज्यकर्ते करीत असत असें मनरो साहेबांनीं स्पष्टच म्हटलें आहे. या प्रकारचें अनुकरण परकीय इंग्रज सरकारनें केलें ही गोष्ट खरी आहे. त्यांत दोष असेल तर तो चौकशीचा नव्हे; तो राज्यकर्त्यांच्या परकेपणाचा. ताक नाहीं म्हणावयाचें असेल तर सासूनें म्हणावें हवें तर; सुनेनें म्हटलें, कीं बिघडतें असा हा प्रकार आहे. एकंदरींत इनाम कमिशनचे उद्देश व कामाची पद्धती यांस दोष देतां येत नाहीं असें मला वाटतें. दिरंगाई झाली इतकी झाली नसती तर, राज्यक्रांती-पैकींच हा एक भाग होऊन व्यक्तींच्या वर्तणुकीचा प्रश्नच त्यांत उद्भवला नसता. पण दिरंगाईचा विचार करतांना ती टाळतां येणें कितपत शक्य होतें हें आक्षेपकांनीं पाहिलेलें नाहीं. नवीन सरकारापाशीं असलेले, थोडे, परके, अननुभवी, व बहुतेक लष्करी पेशांत आयुष्य गेलेले अधिकारी शांतता स्थापन करण्याचें अधीक जरूरीचें काम करीत होते. जुन्या पेशव्यांच्या नोकरांपैकीं एकादा अनुभवी माणूस नेमला असता तर हें काम लवकर झालें असतें खरें. पण त्या काळीं दुसऱ्या बाजीरावाच्या दरबारी मंडळींपैकीं असा एकादा पुरुष मिळाला असता कीं नाहीं याची शंका आहे. त्याचप्रमाणें हें काम कितीही चोख झालें अशी कल्पना केली तरी तें त्या वेळीं

तसें किती जणांना वाटलें असतें हाही प्रश्न विचार करण्याजोगा आहे. झालें तें आवश्यक होतें व म्हणूनच ठीकही झालें; असाच अभिप्राय एकंदरींत या कमिशनबद्दल द्यावा लागेल.

गोपाळरावांच्या हातून व्यक्तिशः गैरवर्तणूक झाली असा आक्षेप कोणी घेत नाहीं. त्यांच्यावर आक्षेप एवढाच आहे कीं, त्यांनीं सरकारची नोकरी अगदीं नेकीनें—कदाचित् फाजील नेकीनें—बजावली. व अशी टीका करतांना टीकाकार, गोपाळराव हे नोकर होते ही गोष्ट विसरून कमिशनच्या धोरणासंबंधानें जे आक्षेप घ्यावयाचे ते त्यांच्याच माथीं मारतात. अर्थातच अशा निष्कारण आक्षेपांना गोपाळरावांच्या तर्फे उत्तर देण्याची जरूरी नाहीं. कमिशनचें काम संपल्यानतर सरकारनें गोपाळरावांच्या कामाचा मुद्दाम गौरव केला व पुढें एका सरकारी सर्विस कमिशनसमोर जस्टिस नानाभाई हरिदास यांनीं जाहीर रीतीनें गोपाळरावांच्या नेकीबद्दल उल्लेख केला, या गोष्टींतच तें उत्तर एक प्रकारें आलेलें आहे.

पुढें ता. ४ मार्च १८६१ ला कमिशनचें काम संपलें व गोपाळरावांची ही नोकरीही संपली.

पण याच सुमारास हिंदू व मुसलमान यांच्या धर्मशास्त्रांच्या व्यवहार भागांचें Digest म्हणजे थोडक्यांत गोषवारा तयार करण्याचें काम या वेळीं मुंबई हायकोर्टानें हातीं घेतलें होतें. व त्या कामीं हिंदू धर्मशास्त्र व चालीरीती यांची माहिती असलेल्या कोणातरी लायक गृहस्थाची नेमणूक करणें जरूर होतें. श्रुतिस्मृतींचे आधार शोधून काढण्याकरितां शास्त्रीपंडीत होते; पण प्रत्येक चालीरीतीसंबंधानें निरनिराळे शास्त्राधार, रूढीचे वेगवेगळे प्रकार, वगैरे असल्यामुळें निरनिराळ्या प्रकारांचें वर्गीकरण करून त्यांचा कांहींतरी मेळ लावणें अवश्य होतें. वारसा वगैरे अनेक हक्कांसंबंधानें निरनिराळ्या रूढी काय आहेत

तें पाहून कांहींतरी निश्चित नियम तयार करावयाचे होते. इनाम कमिशनचें काम करीत असतांना गोपाळरावांना अशा प्रकारच्या कामाचा बराच अनुभव आला होता. ती गोष्ट लक्षांत घेऊन सरकारनें या कामावर त्यांची नेमणूक केली. त्यावेळीं तयार झालेल्या Digest च्या पुस्तकांपैकीं बराचसा भाग यांच्या परिश्रमानें व त्यांच्या देखरेखेखालीं तयार झालेला आहे व त्यांतल्यात्यांत पुस्तकाच्या शेवटीं जोडलेलें वारसा वगैरे हक्कासंबंधीं विवेचन असलेलें परिशिष्ट यांचें आहे, अशी माहिती त्यांचे चिरंजीवांकडून मिळते.

गोपाळरावांची नोकरीही फार दिवस टिकली नाहीं. काम लवकरच संपलें व कांहीं दिवस गोपाळराव घरींच होते. पण त्यांची झालेली नोकरी लक्षांत घेऊन सरकार त्यांची कोठें तरी सोय लावण्याची संधी पाहात होतें व ती लवकर आलीही.

१८५८ सालच्या राणीच्या जाहीरनाम्यांत एक कलम असें होतें कीं, लायक माणूस मिळाल्यास गोरा काळा हा भेद मनांत न आणतां सरकार त्याच्या योग्यतेप्रमाणें व लायकीप्रमाणें कोणत्याही जागीं त्याची नेमणूक करील. या कलमाला अनुसरून सन १८६२ सालीं, गोपाळरावांची नेमणूक Civil Service मध्यें करावी, अशी शिफारस मुंबईसरकारनें सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांचेकडे केली व त्यांस अहमदाबाद येथें असिस्टंट जज्ज नेमिलें. आमच्या व मुंबई सरकारच्या दुर्दैवानें येथील गोरे सिव्हिलिअन या नेमणुकीविरुद्ध गिल्ला करूं लागले व त्या चळवळीचा सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांचे मनावर परिणाम होऊन गोपाळरावांच्या सिव्हिल सर्व्हिसमधील नेमणुकीस त्यांची मंजुरी मिळाली नाहीं. तरी पण मुंबईसरकारनें पगार वगैरे बाबतींत आपलें म्हणणें कायम ठेवून गोपाळरावांस १८६५ च्या ऑगस्ट महिन्यांत ॲक्टिंग

जज्ज नेमलें. कांहीं दिवस मुंबई येथें स्मॉलकॉज कोडतात काम केल्यावर गोपाळराव अहमदाबाद येथें स्मॉलकॉज कोर्टाचे कायम जज्ज झाले. १८६७ सालपासून १८७६ पर्यंत म्हणजे जवळ जवळ १० वर्षें ते तेथेंच होते.

या दहा वर्षांत एकाच ठिकाणीं वास्तव्य झाल्यामुळें गोपाळरावांच्या ओळखी वगैरे अहमदाबादेस पुष्कळ मोठमोठ्या लोकांशीं झाल्या; व निस्पृहपणा, परोपकारीपणा इत्यादि अंगच्या अनेक गुणांमुळें त्यांचें वजनही बसलें. त्याचप्रमाणें वरचेवर बदल्या वगैरे झाल्या म्हणजे जम कोठेंच बसत नाहीं, कोणत्याही कामांत लक्ष लागत नाहीं व जी थोडीफार फुरसत सांपडते ती फुरसत गप्पा मारण्यांत किंवा केवळ खेळांत जाते; अशी आज पुष्कळशा सरकारी अधिकाऱ्यांची स्थिती आहे. आपलें काम सांभाळून फुरसतीच्या वेळीं लोकांच्या उपयोगी पडावें अशी हौस पुष्कळांना निदान तरुणपणीं तरी वाटत असते, तिचा उपयोग होत नाहीं. अशी स्थिती गोपाळरावांची झाली नाहीं, हें महाराष्ट्रांतील व गुजराथेंतील लोकांचें सुदैवच समजावयाचें. अहमदाबाद शहरांत त्यांच्या प्रोत्साहनानें व सल्ल्यानें लवकरच अनेक लोकोपयोगी संस्था व चळवळी स्थापन झाल्या. याशिवाय आपल्या खाजगी किंवा सार्वजनीक कामासाठीं कोणीही व कसाही माणूस त्यांच्याकडे जावो त्याचें म्हणणें ऐकून घेऊन त्याला सल्लामसलत देण्यास गोपाळराव नेहमीं तत्पर असत. सरकारी कामें व दररोजचा प्रपंचव्यवसाय संभाळून या इतक्या गोष्टींत त्यांना कसें लक्ष घालतां येत असे याचें आश्चर्य वाटतें. परंतु रिकामपणामुळें फुरसत नाहीं, या वर्गांतले गोपाळराव नव्हते. दररोजच्या नित्यक्रमाचा त्यांचा व्यवसाय दांडगा असला तरी तो ठरावीक व नियमबद्धही होता. त्यामुळें इतके सगळे उद्योग संभाळून लेखन-वाचनाकरितां वेळ सांपडे तो निराळाच. हें

नीटसें समजण्याकरितां त्यांची रोजची दिनचर्या काय होती, त्यांची व कुटुंबाची राहणी काय होती हें आतां सांगतों.

* ते रोज प्रातःकाळीं उठल्यावर शुचिर्भूत होऊन प्रातःस्मरणाचे श्लोक म्हणत. नंतर मुंज झालेल्या मुलांकडून रुद्र, सौर, पवमान, पूजा, संध्या वगैरे ब्राह्मणांचें नित्यकर्म करावयास लावीत. नंतर बाहेर फिरावयास निघत. त्यावेळीं पांचचार बाहेरची मंडळीही असावयाचीच. या मंडळीबरोबर बहुधा सामाजीक विषयांची चर्चा त्या वेळीं चालत असे. फिरून आल्यावर कोणी भेटावयास वगैरे येत, त्यांची गांठ घेऊन कोणाचें काय म्हणणें आहे, तें सर्व शांतपणें ऐकून घेत. कोणी याचक, भिक्षुक, कोणी गाऱ्हाणीं घेऊन आलेले, कोणी औषधपाण्याकरितां, असे अनेक प्रकारचे लोक त्यांच्याकडे येत, त्या सर्वांशीं ते सारख्या प्रेमळपणानें वागत व आपल्याकडून होईल तेवढें सहाय्यही करीत. मराठी पत्रव्यवहार, वर्तमानपत्रांकरितां वगैरे लेखलेखन, कदाचित् ग्रंथलेखनाचें कामही, यांतच सवडीप्रमाणें चालत असे.

* गोपाळराव स्नान थंड पाण्यानें करीत. घरीं असतील तीं मुलेंबाळें घेऊन साबरमती नदीवर स्नानास जावें, जातांयेतां वाटेंत, गरीब, आजारी, पंगू वगैरे कोणी भेटले तर त्यांना धर्म करावा; स्नान झाल्यावर मोठ्यानें मुलांसकट ब्रह्मकर्म करावें व नंतर देवदर्शन घेत घरीं यावें हा नित्यक्रम असे. घरीं आल्यावर पार्थिवाची पूजा करून अतिथी अभ्यागतासह ते भोजन करीत.

* भोजनाचे वेळीं गप्पागोष्टी, विशेषतः ऐतिहासीक गोष्टी ते नेहमीं सांगत. पेशवाई जेवणाचा थाट वगैरेंचें मोठ्या रसभरीत रीतींचें वर्णन करीत; तें इतकें कीं, ऐकणारांची हंसतां हंसतां मुरकुंडी वळत असे.

* भोजनानंतर थोडेंसें लेखन वगैरे करून ते कचेरीस जात. कचेरी

नंतर कथाकीर्तन, सभा-व्याख्यानें वगैरे कांहीं असेल तर तिकडे जात किंवा फिरावयास जात. घरीं आल्यानंतर मुलांकडून रामरक्षा वगैरे स्तोत्रें म्हणून घेत व मग जेवीत.

*एकंदरींत त्यांची घरची व लोकांतील वागणूक साधी असे. भेटावयास कोणी केव्हांही येवो; त्यांचा दरवाजा नेहमीं मोकळा. पुष्कळ लोक येऊन आपली लहान लहान गाऱ्हाणीं देखील अशीं सांगत बसत, कीं ऐकणारा असेल त्याला मनस्वी कंटाळा यावा. पण गोपाळराव कोणाचें म्हणणें ऐकून कंटाळले असें कधीं झालेंच नाहीं. मात्र केव्हांही कोणीही जावो ते रिकामे असे दिसावयाचे नाहींत. जवळ कांहींतरी वर्तमानपत्र पुस्तक वगैरे पडलेलें असे व फुरसती-प्रमाणें त्यांचें वाचन सतत सुरू असे. त्यांचा पोशाखही साधा व बालबोध वळणाचा असे. अंगरखा, पागोटें, धोतरजोडा हीं सर्व साधीं असावयाचीं. व या पोशाखाच्या रीतींत त्यांनीं कधींही बदल केला नाहीं. पुढें पेन्शन वगैरे घेतल्यानंतर ते घरीं सोप्यांत बसले असतांना गोष्टी निघून त्यांना कोणीं विचारिलें कीं, दिल्लीदरबाला (१८७७ सालीं) गेला होतां त्यावेळीं पोशाख कसा केला होता? शेजारीं असलेल्या खुंटीवरचें उपरणें ओढून अंगावर घेऊन ते म्हणाले, " हा असा " अशी एक त्यांची गोष्ट सांगतात. यावरून त्यांच्या साध्या राहणीची थोडीशी कल्पना येईल.

या दिनचर्येचीं टिपणें गोपाळरावजींचे मित्र बळवंत मनोहर पंडित यांनीं केलीं आहेत; त्यांपैकीं एक खालीं देतों.

*" मला अहमदाबाद येथें असतांना जो त्यांचा सहवास घडला त्यावरून माझ्या मनाची अशी खात्री झाली आहे कीं, गोपाळराव हे श्रीमाणिकप्रभू यांच्यासारखे सकलमतस्थापक होते. ते वैष्णवा-बरोबर वैष्णव, शैवाबरोबर शैव असे होते. त्यांची वास्तवीक उपासना

कोणती तें कोणासच सांगतां येणार नाहीं. ....उपनिषदें व वेदान्त यांत ते प्रवीण होते. तथापी ते वेदान्ती नव्हते. वेदांत्याप्रमाणें त्यांची दृष्टी संसाराविषयीं उदास मात्र झालेली नव्हती.—प्रत्येक खऱ्या वेदांत्याची दृष्टी नेहमीं उदासच असते कां उदासपणाचें वरून सोंग आणि आंतून मैंदवृत्ती असा प्रकार असतो कोणास ठाऊक ?—प्रत्येक मतवाद्यास असें वाटतें कीं, गोपाळराव हे माझ्या मताचे आहेत. मात्र ते स्वतः रात्रौ निजण्यापूर्वीं एकांतात जप करीत असत. पहांटे पंच-पंच उषःकालीं उठून प्रातःस्मरण करीत. या सर्व गोष्टी अहमदाबादेस असतांना मीं प्रत्यक्ष पाहिल्या आहेत. कारण हपीसाच्यावर लायब्ररी-जवळ त्यांचें निद्रास्थान असे. व जवळच लायब्ररीचे दिवाणखान्यांत मला एक पलंगडी टाकून दिली होती तेथें मी निजत होतों.

अहमदाबाद येथील दहा वर्षांच्या अवधींत ग्रामण्याचे प्रसंग गोपाळरावजींवर दोनदां आले. त्याचप्रमाणें त्याचेपूर्वीं कांहीं वर्षें पुण्यांतही त्यांजवर असा प्रसंग आला होता. त्यावेळचे सामाजीक सुधारणेचे प्रश्न कोणते, त्यांजकडे बघण्याची तात्कालीन पिढीची दृष्टी कशी असे हें वाचकांना कळावें, म्हणून या दोन प्रकरणांसंबंधानें विस्तारानें लिहितों. पहिलें, पुण्याचें प्रकरण अगदीं क्षुल्लक कारणावरून निघालें होतें. गोपाळराव वर्तमानपत्रांतून भट-ब्राह्मणांच्या चालीरीतींसंबंधानें कडक पत्रें लिहीत; हा त्यांचा क्रम सन १८४८ पासून सुरू होता. त्यावेळच्या शिकलेल्या ब्राह्मण मंडळींत ते एकटेच अशा मताचे होते असें नाहीं. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, रा० ब० आण्णासाहेब भिडे, सोन्याबापू मांडे ही सर्व मंडळी त्यावेळीं सुधारणेच्या मताला अनुकूल होती. व त्याप्रमाणें त्यांची वागणूकही असे. गोपाळरावजींत जें विशेष होतें तें एवढेंच कीं, ते वर्तमानपत्रांतून उघडपणें जुन्या चालीरीतींची चर्चा करीत व

विशेष स्पष्टपणें लिहीत. सन १८६० सालच्या सुमारास जुनी संस्कृत पाठशाळा बंद होऊन इंग्रजी शिक्षण देणारें एक हायस्कूल व एक कॉलेज अशा दोन संस्था चालाव्या असें सरकारनें ठरविलें. त्यावेळीं दक्षिणाफंडाची काय व्यवस्था करावी यासंबंधांत पुण्यांतील गोपाळराव प्रभृती सात मंडळींनीं गव्हर्नरसाहेब यांचेकडे एक अर्ज करून अशी विनंती केली कीं; शास्त्री पुराणीक वगैरे मंडळींना उत्तेजन देण्याकरितां इतःपर खर्च न करितां देशी भाषांतून उपयोगी पुस्तकें लिहवून घेण्याकडे या रकमेचा विनियोग करावा. संस्कृत विद्या, निदान वैदीक पुराणीक ज्या प्रकारच्या विद्येला मान देतात तशा प्रकारची विद्या निरुपयोगी आहे अशा अर्थाचा मजकूर या अर्जांत होता.

यावरून ग्रामण्याच्या चळवळीला सुरवात झाली. तुळशीबागेंत शहरांतील सकळ ब्रह्मवृंदांची सभा भरून असें ठरलें कीं; गोपाळराव प्रभृती अर्जदार मंडळींना बोलावून त्यांचें म्हणणें ऐकून घ्यावें व त्यांजवर वेदपुराणांची निंदा केली म्हणून पतितत्वाचा आरोप ठेवून त्यांस बहिष्कृत करावें. पुढें गोपाळराव सभेस गेले असतां जमलेल्या मंडळींनीं गिल्ला करून 'आमचा अर्ज परत द्यावा' अशा मजकुराच्या एका नवीन अर्जावर त्यांची व इतर मंडळींच्या सह्या घेतल्या. सभा संपतांच गोपाळराव घरीं आले व दुसऱ्या अर्जावर आमच्या सह्या सक्तीनें घेतल्या आहेत आमचीं मतें बदललीं नाहींत, आमचें मत पूर्वीप्रमाणेंच अजूनही कायमच आहे; अशा अर्थाचा तिसरा एक अर्ज त्यांनीं गव्हर्नरसाहेबांकडे पाठवला. पण दुसरा व तिसरा हे अर्ज जाण्यापूर्वींच दक्षिणाफंडाचा विनियोग काय करावा याचा निकाल सरकारांत झाला होता. तो असा कीं, इंग्रजी शिक्षण देणाऱ्या कॉलेजांत या फंडातून शिष्यवृत्त्या (fellowships) द्याव्यात. व इतर विद्वान् मंडळीकडून देशी भाषांतून पुस्तकें लिहवून घेऊन त्यांस

बक्षिसें द्यावींत. पुराणाभिमानी मंडळी पुन्हां खवळली व ग्रामण्यानें पुन्हां डोकें वर काढलें.पुन्हां सभा झाली, तींत वे०शा०सं० वैजापूरकर शास्त्री यांनीं या मंडळीवर वेदनिंदा केल्याचा आरोप करून आपली कैफियत वाचण्यास सुरवात केली. परंतु याच सभेंत बरीच शिकलेली व नव्या मताची मंडळी हजर होती असें दिसतें. कारण शास्त्रीबुवा अर्ज वाचीत असतां मध्येंच कोणीतरी दिवे मालविले व सभेंत गोंधळ होऊन सभा मोडली. पुण्यास पुन्हां या प्रकरणीं सभा झाली नाहीं. सभेंत दंगा करण्याबद्दल पुणें येथील नव्या जुन्या तरुणांचा लौकीक त्या-वेळेपासून आहे असें दिसतें.

अहमदाबादच्या ग्रामण्याचा विषय पुनर्विवाह हा होता. विधवांच्या दुःस्थितीबद्दल चळवळ, निदान वर्तमान पत्रांतून वगैरे विचार व लेखन, सुरू होऊन त्यावेळींही जवळ जवळ ३० वर्षें झालीं होतीं. पुण्यास जाहीर रीतीनें पुनर्विवाहाचा पुरस्कार करणारे गृहस्थ रा० विष्णूशास्त्री बापट या नांवाचे होते. पुढें विष्णू परशराम रानडे, विष्णूशास्त्री पंडित, कृष्णशास्त्री, गोपाळराव देशमूख, भांडारकर, रानडे, ही सर्वच मंडळी या मताचा पुरस्कार करूं लागली. त्याचप्रमाणें मुंबई, गुजराथ या बाजूकडेही शिकलेल्या मंडळींत पुनर्विवाहमताचा पुरस्कार होत होताच. या मंडळींच्या व विशेषतः बंगाल्यांतील ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या नेटाच्या खटपटीला यश येऊन अखेरीस विधवा विवाहाचा कायदा २५ जुलै १८५६ या दिवशीं हिंदुस्थान सरकारानें पास केला. परंतु प्रत्यक्ष कृती घडून येऊं लागण्यास कांहीं वर्षे वाट पहावी लागली. सन १८६९ सालीं पुनर्विवाहाला अनुकूल असलेल्या मंडळींनीं एक पुनर्विवाह घडवून आणिला व त्या निमित्तानें, खरोखर किती मंडळी अनुकूल प्रतिकूल आहेत, याची परीक्षा पाहण्याकरितां एक पत्र तयार करून तें निरनिराळ्या ठिकाणच्या पुढारी लोकांस

लिहिलें. या पत्रावर सह्या करणाऱ्या मंडळींत गोपाळराव होते. हा विवाह मुंबईस Grant Road च्या बाजूस गवळी तलावाजवळ झाला. त्यावेळीं ठिकठिकाणची मंडळी मुद्दाम विवाहाकरितां व भोजनसमारंभाकरितां हजर होती. यावरून ग्रामण्याला सुरवात झाली. पुण्यांतील वे०शा० सं० गणेशशास्त्री मालवणकर यांचेकडे या प्रकरणांतील पुढाकार असून त्यांचीं ठिकठिकाणीं पत्रें जाऊन ब्राह्मणांच्या सभा भरूं लागल्या व आपल्या गांवीं अगर प्रांतांत ज्यांनीं सह्या केल्या होत्या त्यांजवर बहिष्कार पुकारला जाऊं लागला. वाई, नाशीक, अहमदाबाद, बडोदें, खुद्द मुंबई इत्यादी ठिकाणीं सभा भरल्या व त्यांनीं बहिष्कार पुकारला. त्या बहिष्कृत मंडळींत गोपाळरावांचें नांव होतें. कांहीं ठिकाणीं कांहीं समंजस ब्राह्मणमंडळी होती तेथें बहिष्कारवाद्यांचीं आलेलीं पत्रें पुढारी वैदिकांनीं दाबून ठेवून गांवांत चळवळ पेटूं दिली नाहीं. 'ऐतिहासिक गोष्टी' या पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागांत अशा एका ठिकाणची माहिती दिली आहे. ती अशीः—मुंबईस प्रथम पुनर्विवाह झाला तेव्हां भटांनीं आपले रोजगार पिकाविण्याकरितां जिकडे तिकडे ग्रामण्यें उभीं केलीं. या लोभी व दुष्ट भटांनीं दूर दूरपर्यंत डांका पाठविल्या व थोतांडें उभीं केलीं; परंतु ठाणें येथें ब्राह्मणांत प्रमुख भिकोबा जोशी (साष्टीकर) म्हणून आहेत त्यांनीं आपले गांवीं पत्रें आलीं तीं तशींच बांधून ठेऊन ग्रामण्य म्हणून होऊं दिलें नाहीं व स्वस्थतेनें व्यवहार चालविले. असें हें एकच गांव सर्व हिंदुस्थानांत आढळेल. याजवरून सूज्ञ लोक जेथें आहेत तेथें मूर्खांनीं कसेही व कितीही दुष्ट उद्योग केले तरी बंडाळी उत्पन्न होत नाहीं. त्याप्रमाणें इतर एकदोन ठिकाणीं समजूतदार पुढारी मिळाले. त्यांतल्यात्यांत अहमदाबादेस असलेल्या गुजराथी व दक्षिणी ब्राह्मण मंडळींची गोपाळरावांवर फारच भक्ती होती. व निमंत्रणपत्रावर त्यांची सही असली तरी कामाच्या अडचणीमुळें

विवाहप्रसंगीं ते प्रत्यक्ष हजर नव्हते त्यामुळें त्यांजवर बहिष्कार घालणें त्यांनीं नाकारिलें. इतकेंच नाहीं तर बडोद्यास त्यांच्यावर बहिष्कार पुकारून तेथील ब्राह्मणांनीं सरदार मुजुमदार (गोपाळरावांचे जामात) यांस त्यांत गुंतविलें होतें व मुलीचें माहेरसासर बंद करविलें होतें; त्याबद्दल रदबदली करून तेथील बहिष्कारही रद्द करविला. बडो-द्याच्या या फेर ठरावाला पुढें शंकराचार्यांची संमती मिळून गोपाळ-रावजींच्या मागला हा बहिष्कार सुटला. त्याचवेळीं, ते विवाहप्रसंगीं हजर राहिले नाहींत याबद्दल त्यांच्या मित्रमंडळींचाही त्यांच्यावर रोष झाला व कित्येकांनीं हे बोलावयास तेवढे शूर अशी त्यांच्यावर टीकाही केली. या टीकेंत तथ्य किती होतें हें कळण्याला आज मार्ग नाहीं. परंतु येवढी गोष्ट खरी कीं, गोपाळरावांचीं मतें तशींच कायम होतीं; व वेळ प्रसंग आला असतां तीं ते उघडपणें बोलून दाखवीत. या बहिष्कारप्रकरणाच्या दिवसांत पुनर्विवाहाला अनुकूल असलेले श्रुतिस्मृतींचे आधार पुढें करून व पुनर्विवाहपक्षाच्या म्हणण्यांत शास्त्राधार बाजूला ठेवला तरी व्यवहाराचा व युक्तीचा जेवढा भाग आहे त्याचे त्यांनीं आधारानें प्रतिपक्षी यांस तीस प्रश्न टाकिले आहेत त्यांचीं उत्तरें देण्याविषयीं त्यांस आव्हान केलें आहे.

हें एक बहिष्कारप्रकरण संपतें न संपतें तोंच गोपाळरावजींवर आणखी एक प्रकरण उपस्थीत झालें. तें असें. त्यांचे चिरंजीव कृष्णराव येथें बी. ए. ची परीक्षा पास होऊन व सरकारी शिष्यवृत्ती मिळवून पुढील शिक्षणाकरीतां विलायतेस गेले व तेथें तीन वर्षें राहून बॅरिस्टर होऊन परत आले. कोकणस्थ ब्राह्मण जातींतले हे पहिले बॅरिस्टर होत; यांस भेटण्याकरितां गोपाळरावजी मुंबईस गेले होते. कृष्णराव अहमदाबादेस पोंचल्यावर तेथें ते गोपाळरावांपासून वेगळे राहात असत, कारण आपल्यामुळें घरच्या इतर मंडळीस त्रास होऊं

नये. पण ते गोपाळरावांचे चिरंजीव; तेव्हां संसर्गदोष तरी झाला असेलच अशी शंका कोणीं काढली व ग्रामण्य पुन्हा रंगलें. नौकागमन दोषार्ह आहे कीं नाहीं हा वादाचा मुख्य मुद्दा होता. त्या प्रकरणीं, याच्या आधींच दोन चार वर्षे होळकर सरकार यांनीं आपले एक ब्राह्मण वकील विलायतेस पाठविले होते त्या वेळीं शंकराचार्यांपर्यंत जाऊन व निरनिराळ्या क्षेत्रांतील ब्राह्मणांचें मत घेऊन परवानगी आणविलेली होती. त्या वेळीं धर्मगुरूंनीं दिलेल्या निकालांतील महत्त्वाचा मुद्दा असा होता कीं:—हल्लीं बदललेल्या काळांत परदेशगमन ही बाब रोजच्या व्यवहारांत आलेली आहे. शिवाय देशांतल्या देशांत तरी नौकागमनाचे प्रसंग वरचेवर पुष्कळांना येतात त्या वेळीं कोणी ग्रामण्य करीत नाहीं. कोकणांतून ब्राह्मण मुंबईस येतात त्या वेळीं कोणी बहिष्कार घालीत नाहीं. तेव्हां रूढी व युक्ती या दोन्ही गोष्टींचा विचार करून बहिष्कार आवश्यक नाहीं. तरी पण व्यवहारांत सुनालेकींच्या माहेरसासर इत्यादी दररोजच्या गोष्टींत त्रास होऊं लागला, त्याला गोपाळरावजी कंटाळले. शेवटीं काशीहून ब्राह्मणांकडून शुद्धीपत्र आणविलें तेव्हां ही भानगड मिटली. पुढील वर्षीं पार्लमेंटरी कमिटी हिंदुस्थानच्या आर्थीक परिस्थितीची चौकशी करण्याकरितां नेमिली होती तिजपुढें साक्ष देण्याकरितां गोपाळरावांना सरकारनें बोलाविलें होतें. पण या त्रासाला कंटाळून गोपाळराव गेले नाहींत.

अहमदाबादच्या या एकंदर दहा वर्षांच्या अवधींत गोपाळरावांचा बडोदें संस्थानाशीं संबंध निरनिराळ्या प्रकारांनीं आला. ते असिस्टंट जज्ज असतांना अगदीं आरंभींच्या दिवसांत खंडेरावमहाराज अहमदाबादेस आले होते. त्या वेळीं त्यांचबरोबर रेसीडेन्सींतील गोरे

अधिकारी लेफ्टेनंट फिनिक्साहेब व अहमदाबादचे सिव्हिलिअन युरोपियन अधिकारी यांचेमध्यें बेबनाव होऊन भानगड उपस्थीत झाली होती. व त्या वेळीं गोपाळरावही आपल्या सहकारी अधिकाऱ्यांबरोबर तींत गुंतलेले होते. गोपाळरावांसारखा सच्छील माणूस विनाकारण गुंतला याबद्दल खंडेराव महाराजांना मनापासून वाईट वाटत होतें. पुढें सुयोगानें खंडेराव व गोपाळराव यांची गांठ पडून महाराजांचा लोभ गोपाळरावावर जडला; व ते कारभारांत पुष्कळ वेळां गोपाळरावांची मसलतही घेत. त्याचप्रमाणें खंडेराव व जमनाबाई या गुणी दंपत्याबद्दल गोपाळरावांनाही मोठा आदर वाटत असे. ते बडोद्यास वरचेवर जात व महाराजांचा पाहुणचार घेत. पुढें खंडेराव कैलासवासी झाले व जमनाबाई पुण्यास अज्ञातवासांत येऊन राहिल्या; आणि मल्हाररावांचा गायकवाडी कारभार बडोद्यास चालू झाला. त्यासंबंधानें ‘ हितेच्छू ’ पत्रांत जोरदार लेख लिहून त्यानीं ही सर्व अंदाधुंदी बाहेर काढली. त्यांची बातमी नेहमीं खरी पारखून घेतलेली असे व तिचा त्यांना उपयोग झाला हें सांगणें नको. ‘ ऐतिहासिक गोष्टी ’ या पुस्तकाच्या पहिल्या भागांत १९७।१९८।१९९ हीं टिपणें बडोदें संस्थानच्या या कांहीं वर्षांच्या कारकीर्दीसंबंधानें लिहिलीं आहेत तीं वाचकांनीं पाहावींत म्हणजे त्यांच्या बातमीचा बिनचूकपणा व व्यापकपणा किती असे हें वाचकांना दिसेल. “ यांनीं (खूषमस्कऱ्यांनीं) पांच वर्षें गोंधळ घातला. परंतु एकाचे हातूनही धडगत झाली नाहीं ” हा गोपाळरावांनीं दिलेला अभिप्राय अगदीं मार्मीक आहे. या बेबंदशाहीचा शेवट झाल्यावर जमनाबाई राणीसाहेबांची आपल्याला दत्तक व्हावा ही खटपट चालू झाली. त्या कामीं जुनीं कागदपत्रें, तहनामे वगैरे चाळून बाईला मसलत देण्याचें काम गोपाळरावांनीं केलें व त्यांचे चिरंजीव बॅरिस्टर कृष्णराव यांनीं अर्जाचा

अखेरचा मसुदा करून पाठविला. या सर्व खटपटीला यश येऊन शेवटीं दत्तक कायम झाला.

गरीब श्रीमंत हा भेद गोपाळरावांनीं कधीं लक्षांत आणला नाहीं. गरीब व विपत्तींत पडलेल्या, दुबळ्या व म्हणूनच फसलेल्या अशा अनेक लोकांचीं गाऱ्हाणीं त्यांच्या कानापर्यंत येत, व त्यांत तथ्य आहे असें आढळलें तर पैसा-अडका, वकील, सल्लामसलत अशा कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रकारानें ते त्यांची सोय लावीत. अशीं कांहीं उदाहरणें त्यांच्या घरच्या पत्रांत टिपलेलीं सांपडतात. पण विस्तार वाढतो म्हणून तीं येथें दिलीं नाहींत. या सर्व अवधींत दक्षिणेकडील पुणें सातारा इकडल्या चळवळींकडे गोपाळरावांचें लक्ष नेहमीं असे. इकडचे कित्येक जुने स्नेही त्यांना खाजगी कामांत सल्लामसलत विचारीत व ती अशी त्यांजकडून मिळतही असे. श्री० विंचूरकर, अक्कलकोटचे भोंसले, वाईचे शेखमिरे सरदार वगैरे घराण्यांतील खाजगी तंटेभांडणें व सरकारी कामें यांत कित्येकवेळां त्यांच्या मसलतीचा उपयोग झाला आहे असें दिसतें.

अहमदाबाद येथें प्रेमाभाई इन्स्टिटयूट नांवाची एक संस्था आहे. तिच्यामार्फत दरवर्षीं व्याख्यानें होत असतात. गोपाळरावांचीं या ठिकाणीं अनेक विषयांवर व्याख्यानें झालेलीं आहेत. त्याचप्रमाणें तेथें गुजराथी—इंग्रजी असें “ हितेच्छु ” नांवाचें वर्तमानपत्र गोपाळरावांच्या प्रेरणेनेंच निघालें व ते कित्येक वर्षेंपर्यंत त्यांत स्वतः लेखही लिहीत. विशेषतः बडोद्यास मल्हाररावी चालू असतांना तिच्याविरुद्ध तेथें कोणाची ब्रही काढण्याची छाती नव्हती. पण तेथून प्रत्येक जुलमी कृत्याची इत्थंभूत हकीगत गोपाळरावजींस कळे, व त्या माहितीच्या आधारानें मल्हाररावांच्या जुलुमावर ते कडक टीका करीत; वगैरे हकीगत वर आलीच आहे. गुजराथ व्हर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन

सोसायटीच्या कामांत ते विशेष लक्ष घालीत, व सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे ते गुजराथींत ग्रंथरचनाही करीत असत. अनेक शास्त्र-ग्रंथांचें अवलोकन करून, व निरनिराळे आधार, प्रमाणें, यांचें विवेचन करून त्यांनीं गुजराथींत "आगमप्रकाश" व "निगमप्रकाश" असे दोन ग्रंथ लिहिले. यांचीं मराठी रूपांतरेंही त्यांनींच केलीं आहेत. या पुस्तकांतून वेदवेदांगें यांनीं सांगितलेल्या विहीत मार्गांचें व त्याचप्रमाणें मंत्रतंत्र, शक्तिमार्ग इत्यादी वाममार्गांचें वर्णन व विवेचन आहे. या ग्रंथांचा उल्लेख पुढें योग्य ठिकाणीं पुनः येईलच.

गोपाळरावजींची अहमदाबाद येथील नोकरी, व्यवसाय यांची ही हकीगत थोडक्यांत दिली आहे. याखेरीज त्यांच्या खासगी अशा पुष्कळच लहान लहान गोष्टी सांगण्यासारख्या आहेत. परोपकार हा त्यांचा देहस्वभावच बनला होता; तेव्हां या गोष्टी, बहुतेक परोपकाराच्याच असावयाच्या व आहेतही. त्या सांगावयाला जागा नाहीं, याला नाइलाज आहे.

गोपाळरावांची बदली अहमदाबादेहून नाशकास सन १८७६ सालीं झाली. त्यावेळीं तेथील लोकांकडून त्यांचा मोठा सत्कार झाला. जाणाऱ्या येणाऱ्या—त्यांतूनही विशेषतः येणाऱ्या सरकारी अधिकाऱ्याला मेजवान्या, पानसुपाऱ्या, मानपत्रें वगैरे नेहमीं थोडीं फार मिळतातच. परंतु गोपाळरावजींच्या बाबतींत असा वरकरणी प्रकार नव्हता. त्यांचा निस्पृहपणा, व लोकोपयोगी कामांविषयीं कळकळ या गुणांमुळें ते लोकांना खरोखरच प्रिय झालेले होते, व त्यामुळें त्यांच्या जाण्याचें त्यांना मनापासून वाईट वाटलें. त्यांतल्यात्यांत ते बढतीच्या जागेवर जात होते एवढाच लोकांना संतोष होता.

गोपाळरावजींच्या मृत्यूनंतर पुण्यास जी दुःखवट्याची सभा झाली त्या सभेपुढें भाषण करतांना रा० ब० लालशंकर उमियाशंकर यांनीं

विशेषतः त्यांच्या अहमदाबाद येथील कामगिरीचा उल्लेख करून तिजविषयीं काढलेले उद्गार अतिशय महत्त्वाचे आहेत, ते येथें देऊन हें बरेंच लांबलेलें अहमदाबाद प्रकरण पुरें करतों.

"रा० ब० देशमुखांस अहमदाबाद व एकंदर गुजराथ ह्या प्रांतांत देवतुल्य समजतात. व अशी तिकडे सर्वांची समजूत होण्यास त्यांची तशी वृत्ती व वर्तन हीं कारण झालीं आहेत. देशमूख हे अहमदाबादेस १२ वर्षे होते. ते अहमदाबादेस आले तेव्हां तेथें कोणत्याही प्रकारच्या सुधारणामतांचें नांवही नव्हतें. मग तत्संबंधाच्या संस्थांची गोष्ट कशाला विचारतां ? परंतु देशमूखसाहेब आल्यापासून अहमदाबादेस ह्या काळाला उचित त्या सर्व सुधारणामतांच्या संस्था स्थापन होऊन अहमदाबाद शहरचें युग बदललें असें म्हटलें तरी चालेल. तेथें सर्व सुधारणामतांचे विचार सुरू होऊन समाजाचें पाऊल पुढें पडत चाललें. अहमदाबादच्या अनेक संस्थांशीं सरदार देशमूख हे प्रत्यक्ष संबद्ध होते. त्यांची अहमदाबादेहून नाशिकास बढतीवर बदली होऊन ते तिकडे जाण्यास निघाले, तेव्हां अहमदाबादच्या एकंदर आबालवृद्धांस अत्यंत दुःख झालें. सर्व शाळांतलि मुलें एकत्र जमून त्यांनीं रावबहादुरांवर जयजयकारपूर्वक पुष्पवृष्टि केली. त्यांच्याविषयीं सर्वांना प्रेमादरभाव असल्यामुळें त्यांचा वियोग सर्वांस दुःसह झाला. त्यांच्या यादगिरीचा एक स्वतंत्र फंड उभारून त्या व्याजांतून देशी कामगिरीला उत्तेजनादाखल बक्षिसें वगैरे देण्याकडे व्यय करण्यांत येतो."

पुढील ३।४ वर्षांत गोपाळरावजींची नोकरी नाशीक, नगर, ठाणें येथें—मुख्यत्वेंकरून नाशीक येथेंच—झाली. यावेळीं नाशकास सरकारी नौकरींतले वरच्या प्रतीचे अधिकारी सर्व सुधारणावादी असे एकत्र येण्याचा सुयोग आला होता असें म्हटलें पाहिजे. रा० ब० आण्णासाहेब भिडे, महादेव गोविंद रानडे, गोपाळराव

देशमूख ही सर्व विद्याभिलाषी व्यासंगी व सुधारकाग्रणी मंडळी एकत्र जमली होती. अर्थातच नाशकास त्यावेळीं यांच्या प्रोत्साहनानें लोकोपयोगी अनेक संस्था निघाल्या. त्यांतल्या त्यांत दोन विशेष सांगण्यासारख्या म्हणजे एक वक्तृत्वोत्तेजक सभा व दुसरी अनाथ मुलांचें संरक्षण करण्याकरितां एक संस्था या होत. नाशीकसारख्या क्षेत्रांत, चुकून वांकडें पाऊल पडल्यामुळें, गुप्तरीतीनें प्रसूतीकरितां येणाऱ्या उच्च पांढरपेशा वर्गांतील, व विशेषतः ब्राह्मणजातींतील विधवांची संख्या मोठी असते—निदान त्यावेळीं ती असे; यांत शंका नाहीं. व अशांनीं प्रसूतीनंतर मुकाट्यानें वाळवंटांत नदीतीरीं टाकून दिलेलीं लहान अर्भकें नेहमींच सांपडत. वार्डी, पंढरपूर इत्यादी क्षेत्रांच्या इतर ठिकाणींही असाच प्रकार होता, व थोड्याशा कमी प्रमाणांत असेल, पण आजही आहे. ही शोचनीय स्थिती दूर करण्याकरितां एक बालहत्याप्रतिबंधकगृह काढून त्या ठिकाणीं अशा नडलेल्या बायकांच्या प्रसूतीची सोय करावी या हेतूनें या मंडळींनीं नाशीक येथें खटपट करून एक संस्था स्थापन केली.

वक्तृत्वोत्तेजक सभेची हकीगत ही अशीच आहे. रानडे, देशमूख ही मंडळी सभेला नेहमीं हजर असावयाची, बोलावयाची; इतर मंडळींना, विशेषतः तरुण होतकरू मंडळींना बोलण्याचें उत्तेजन द्यावें व कोणी वेडेंवाकडें कसेंही बोलो, त्याला संभाळून घ्यावें असा त्यांचा क्रम असे. त्यामुळें सभांना व व्याख्यानांना पुष्कळ मंडळी जमत व वादविवादांना रंग येई. गोपाळरावजींकडे या दिवसांत शाळेंतील तरुण मुलें जमण्याचा एक अड्डाच असे. कारण त्यांना तरुण मुलांच्या सहवासाची हौस फार. या जमणाऱ्या तरुण मंडळींत टिळक (कै० ना. वा. टिळक), खरे, (रा० ब० गणेश नारायण खरे,) रिटायर्ड डे. ए. इन्स्पेक्टर, व रानडे—(कै० वामन बाळकृष्ण रानडे

ज्ञानचक्षु पत्राचे माजी संपादक) वगैरे मंडळी असत. यांच्यापैकीं वामन (राव) रानडे हे तरुण गृहस्थ, फार चौकस, व सभोंवतीं काय चाललें आहे याचें मार्मीकपणानें निरीक्षण करणारे असे होते. त्यांचीं पुढील ७।८ वर्षें गोपाळरावजींच्या घरींच कारकुनींत गेलीं. व इतर गृहस्थांच्या पुष्कळ बोधप्रद व मनोरंजक गोष्टी त्यांना प्रत्यक्ष पहावयाला सांपडल्या. वामनराव हे गरीब, आणि अविवाहीत होते. व त्यांच्याशीं हितगूज सांगण्याजोगें प्रेमळ माणूसही कोणी नव्हतें. पण मनांत विचाराविकारांची खळबळ फार, ती कुठें तरी विचाराला वाव मिळाल्याखेरीज चैन पडूं देत नसे. यामुळें ते आपलें मनचें गुपित लेखणी आणि कागदांची एक स्मरणवही यांजपाशीं मोठ्या नियमितपणानें व कळकळीनें सांगत. वामनरावजींच्या या " स्मरणवह्या " त्यांचे घरीं आहेत व त्या त्यांचे चिरंजीवांकडून मला पहावयाला मिळाल्या होत्या. त्यांत बारीकसारीक अशा पुष्कळच गोष्टींचीं टिपणें आहेत. गोपाळरावजींच्या पुणें, ठाणें, मुंबई, येथील प्रवासांच्या तारखा, त्यांच्या चिरंजीवांचीं जाणींयेणीं, सार्वजनीक महत्त्वाच्या प्रसंगांचीं टिपणें, वक्तृत्त्वोत्तेजक सभेंतील वादविवादांचीं टिपणें, इत्यादी पुष्कळ माहिती—बरीचशी टिपणवजाच—पण कांहीं थोडी विस्तृतपणानें दिलेली आहे. तीवरून नाशीक येथील त्या चार वर्षांच्या घडामोडींची कल्पना थोडीशी करितां येते, व लोकहित-वादींच्या तत्कालीन चरित्रावर थोडासा प्रकाश पडतो.

या काळांत गोपाळरावांना सरकारी काम बरेंच असे. शिवाय कुटुंब मोठें, मुलें कर्तीं होऊन संसाराला लागलीं होतीं व लागतही होतीं, त्यामुळें घरांत जाणाऱ्या-येणारांची, पै-पाहुण्यांची, वर्दळ फार. फुरसतीनें लेखनाला वेळ मिळत नसे, व वयोमानाप्रमाणें पूर्वींइतकें कामही त्यांच्या हातून होत नसे. म्हणून वामनराव हे त्यांचें लेखनाचें

काम करीत. आश्वलायन गृह्यसूत्राचें भाषांतर, ऐतिहासिक गोष्टींचे तीन भाग (हल्लीं यांचा दोन भागांतच समावेश केला आहे.) पानपतची लढाई, गीतातत्त्व, हिंदुस्थानच्या आर्थीक परिस्थितीवरील कित्येक लेख, व सभांतून निरनिराळ्या वेळीं अनेक प्रकारच्या विषयांवर दिलेलीं व्याख्यानें हीं सर्व या काळचीं आहेत. मनांत विचार आला कीं, तो व्यक्त कसा करावयाचा याची अडचण गोपाळरावजींना कधीं वाटली नाहीं. विचाराचा अंकूर जोरदार असल्यामुळें व मनोभूमी पूर्वींच्या अनुभवानें चांगली तयार झालेली असल्यामुळें विचार स्पष्टपणें व जोरानें बाहेर फुटे. जें जसें आठवेल तसें तें भराभर मोडींत लिहून काढावें व मग वामनरावांनीं त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें दुरुस्त्या करून स्वच्छ बालबोध प्रत तयार करावी असा क्रम असे.

नाशीक, ठाणें, अलीबाग, मुंबई, इत्यादी ठिकाणीं गोपाळरावजींच्या नोकरीचीं शेवटचीं चार वर्षें गेलीं असें वर सांगितलेंच आहे. या अवधींत सरकारकडून त्यांना अनेक रीतींनीं मान मिळाला. सन १८७६ चे दिल्लीदरबारच्या प्रसंगीं त्यांना रावबहादूर हा किताब मिळाला, पुढील वर्षीं ते जे. पी. झाले, व त्याचे पुढील वर्षीं मुंबई विश्वविद्यालयाच्या सीनेटचे सभासद झाले. याच वर्षीं वयाला ५५ वर्षें पुरीं होऊन गेल्यामुळें पेन्शन घेऊन ते पुण्यास कायमचे घरीं राहण्यास आले. या नंतरचीं त्यांची पुढील १७।१८ वर्षें सार्वजनीक हिताच्या अनेक व्यवसायांत व विशेषतः लेखनांत गेलीं. त्यांना आतां लिहिण्याला फुरसत जास्त सांपडे. तिचा कांहीं तरी उपयोग करावा म्हणून त्यांनीं पुण्यास आल्यानंतर लवकरच "लोकहितवादी" या नांवाचें स्वतंत्र मासीक पुस्तक काढण्यास सुरवात केली व त्यांतून राजस्थान, गुजराथ इत्यादि देशांचे इतिहास, पृथ्वीराज, दयानंद यांचीं चरित्रें व हिंदुस्थानच्या स्थानिक स्वराज्यासारखा प्रचलीत

राजकीय विषयावरील निबंध अशीं अनेक लहान मोठीं पुस्तकें छापून प्रसिद्ध केलीं. त्याप्रमाणेंच प्रभाकर, इंदुप्रकाश, वृत्तवैभव वगैरे निरनिराळ्या पत्रांतून लिहिलेले लेख व पत्रव्यवहार यांचा संग्रह करून तो खंडशः प्रसिद्ध करावयाची योजना त्यांनीं केली होती. त्याप्रमाणें एक खंड बाहेर पडला. लोकांस घेण्यास सुलभ पडावें म्हणून किंमत खर्च भागेल इतकीच—म्हणजे मोठ्या सांचाच्या शिळा छापावरील सुमारें ११०० पानांच्या पुस्तकास चार रुपये ठेविली व तीही नांवाची होती. कारण आपल्या मतांचा प्रसार व्हावा म्हणून ते या पुस्तकाच्या प्रती फुकटही वांटीत. त्याचप्रमाणें ब्राह्मणांना आपल्या नित्यकर्मांची माहिती व्हावी, आपलें मुख्य कर्म जें विद्यार्जन—अध्ययन व अध्यापन—तें या वर्गांतील लोकांनीं व बदललेल्या काळास अनुसरून अशा रीतीनें यथास्थीत करावें म्हणून ब्रह्मकर्म अथवा स्वाध्याय या शब्दाची थोडीशी व्यापक व्याख्या करून त्या विषयावर त्यांनीं एक ग्रंथ लिहिला व त्यांत आपल्या देशांतील समाजाच्या हिताहिताचे जे निरनिराळे प्रश्न म्हणून त्या वेळीं प्रचलीत होते त्यावरील आपले विचार जोरदार व स्पष्ट शब्दांनीं प्रसिद्ध केले. माझ्या मतानें शतपत्रीं व स्वाध्याय या दोन ग्रंथांना थोडेंसें विशेष महत्त्व आहे. इतर ग्रंथ माहितीनें भरलेले व उपयोगी आहेत. पण लोकहितवादींचीं विशिष्ट मतें व प्रतिपादनाची विशिष्ट शैली या गोष्टी या दोनच ग्रंथांत दिसतात. म्हणून इतर पुस्तकांचें जरूरीपुरतें व या दोहींचें विस्तृत असें परीक्षण करावें लागेल. तें पुढील प्रकरणांत करूं. तूर्त त्यांच्या खाजगी चरित्राकडेच पुन्हां वळतों. या दहाबारा वर्षांतील सांगावयाच्या ठळक गोष्टी म्हटल्या म्हणजे दोन. एक रतलामची दिवाणगिरी व दुसरी म्हणजे त्यांच्यावर आलेल्या कौटुंबिक आपत्ती. दयानंदस्वामींचा व गोपाळरावजींचा परिचय अहमदाबादेसच

झाला होता. स्वामींनीं आपल्या अखेरच्या दिवसांत आर्यसमाज या संस्थेची सार्वजनीक व्यवस्था करून ठेविली त्यांत गोपाळराव एक Trustee होते. या कामासंबंधानें त्यांना वरचेवर उत्तर हिंदुस्थानांत जावें लागे. अशा एका प्रसंगीं रतलामचे महाराज व गोपाळरावजी यांची गांठ पडली. व याच्या निस्पृहपणाचा व कर्तेपणाचा त्यांच्या मनावर इतका परिणाम झाला कीं, त्यांनीं माझी दिवाणगिरी पतकरा अशी गोपाळरावजींस गळ घातली व मोठ्या मिनतवारीनें ती यांनीं कबूल केली. पण वृद्धापकाळामुळें काम होईना. लवकच गोपाळराव ती नोकरी सोडून परत आले.

शेवटच्या दहाबारा वर्षांत त्यांच्यावर कौटुंबीक माणसांच्या वियोगाचे प्रसंग वारंवार आले. तीन वडील मुलगे, बायको, दोन मुली, एक जांवई वगैरे जिव्हाळ्याच्या माणसाच्या मृत्यूंनीं त्यांचे मनावर व शरीरावर फारच परिणाम झाला होता. तरी सर्व दुःखें विवेकानें गिळून ते शेवटपर्यंत पुण्याच्या सार्वजनीक कामांत पडत असत. कोठेंही लहान मोठी सभा असो तेथें आपली गोपाळरावांची स्वारी हजर असावयाची व त्यांच्या विचाराचा फायदा सर्वांना सर्वत्र मिळावयाचा. त्यांच्या तरूण मनाची तडफ कधींच कमी न झाल्यामुळें त्यांच्या त्या व्यवसायांत खंड पडल्यास त्यांनाच करमेनासें होई. असें चाललें असतां १८९२ सालीं दसऱ्याच्या दिवशीं घोड्यावरून सीमोल्लंघनास गेले असतांना त्यांना पाऊस लागून ताप आला. दोनतीन दिवस अंगावर काढून राहिले. शेवटीं दुखणें विकोपास जाऊन ता. ९ आक्टोबर रोजीं त्यांचा अंत झाला !

गोपाळरावजींच्या आयुष्यांतील ठळक गोष्टी आतांपर्यंत सांगितल्या त्यावरून ते कोणत्या प्रकारचे पुरुष होते, त्यांचा स्वभाव, त्यांचें शील त्यांचें खाजगी व सार्वजनीक चारित्र्य कसें होतें याची थोडीशी

कल्पना वाचकांना आलीच असेल. ती जास्ती स्पष्टपणानें यावी, जें कांहीं मत झालें असेल तें तोलून पाहून कमी जास्ती करितां यावें म्हणून मला त्यांच्या चरित्राचें व चारित्र्याचें मर्म म्हणून जें काय वाटतें तें थोडक्यांत सांगून मग त्यांच्या ग्रंथांकडे वळतों. ऐहीक व धार्मीक अशा दोन्ही प्रकारच्या भावनांचें, विचारविकारांचें , सुंदर मिश्रण त्यांच्या स्वभावांत झालेलें होतें आणि याला माझ्यामतें कारणेंही तशींच आहेत. त्यांचें घराणें बालबोध जुन्या वळणाचें होतें हें मागें सांगितलें आहे पण तें शास्त्री किंवा भटभिक्षूक यांचें मात्र नव्हतें. त्यामुळें कर्मठपणाकडे लहानपणापासून त्यांचा ओढा थोडासा बेताचाच असावा, होताही. पेशवाईतील वैदिक ब्राह्मणांचीं घराणीं व गृहस्थाश्रमी घराणीं यांच्यांत हा भेद अगोदरच झालेला होता. लढायांवर, स्वाऱ्या-शिकाऱ्यांवर जाणाऱ्या शिपाई कारकुनांत भटाभिक्षुकांचा कर्मठपणा रहाणें शक्य नव्हतें व नाहीं. देशमूख हे पहिल्या वर्गांत मोडत, व त्यांच्या पेशाला अनुरूप अशाच रीतीनें त्यांच्या घराण्यांतील पुरुषांचीं कर्मठपणाचीं बंधनें थोडीं फार ढिलीं झालेलीं असतील. गृहस्थाश्रमी ब्राह्मणाला नित्य कर्म करतां येण्यापुरतें वेदवेदांगांचें त्यांचें अध्ययन लहानपणीं झालेलें होतें, त्याप्रमाणें स्नानसंध्यादी कर्मे ते नेमानें करीत. याबरोबरच, इंग्रजी शिक्षणानें व विशेषतः इतिहासाच्या अध्ययनानें, निरनिराळ्या देशांचे आचार, त्यांची राजकीय व सामाजीक स्थिती, त्यांचे उद्योगधंदे व व्यापार, त्यांची समाजघटना इत्यादी गोष्टींचें निरीक्षण करून व तज्जन्य सिद्धांत आपल्या परिस्थितीला लावून त्यांना असें वाटत असे कीं, आपलीं धार्मीक व सामाजीक बंधनें फाजील जाचक आहेत. इतकेंच नाहीं तर तीं तशीं आहेत हे चार शहाण्या लोकांना कळत असलें तरी तें बोलून दाखविण्याचें धैर्य त्यांच्या अंगांत नाहीं व कृती करण्याचें तर नाहींच.

प्रत्येक गोष्टीला राजाश्रय पाहिजे असें आपलें जुनें म्हण. पण जुनीं राज्यें गेलीं; जुने सरदार आपल्याच अज्ञानांत व फिकीरीत गुंतलेले. त्यामुळें बहुजनसमाजाला शास्ता किंवा नेता कोणीच नाहीं अशी त्याची स्थिती होती. तेव्हां आतां आपलें होणार काय, आणि कसें, हा विचार त्यांच्या मनाला नेहमीं त्रास देई व तरुण-पणांतल्या उसळणाऱ्या रक्ताबरोबर त्यांचे विचार जोरानें, कित्येक वेळां उच्छृंखलपणानें बाहेर पडत. परंतु याही वयांत खऱ्या धर्माबद्दल पूज्यबुद्धी, सात्वीक अशी भावना त्यांच्या मनांत जागृत होती. मात्र व्यवस्थीत शिक्षणामुळें या धर्मभावनेला जो सौम्यपणा सहज यावयाचा तो लहानपणीं आलेला नव्हता. पुढें त्यांना जगाचा अनुभव जसा अधीक येत गेला, जुन्या किंवा नव्या मतांचा संस्कार झालेल्या मंडळीच्या गांठी पडल्या, तसें त्यांच्या विचारांना एक प्रकारचें सौम्य, पण स्वतंत्रपणाचें-लहरीपणाचें-स्वरूप आलें.

रा. नरसिंहराव भोलानाथ (दिवाटिया) या प्रसिद्ध गुजराथी लेखकांनीं "गुजरात" मासीक पुस्तकाच्या अंकांतून " स्मरणमुकुर " या नांवाची एक लेखमालिका नुकतीच लिहिली आहे. तींतील एक लेख रा० गोपाळराव देशमूख यांचेविषयीं आहे. त्यांत त्यांच्या अहमदाबाद येथील कांहीं गोष्टी दिल्या आहेत, त्यांवरून या विधानाला बळकटी येते. रा० दिवाटिया गोपाळरावांच्या धर्ममतांचें पर्यालोचन करितांना म्हणतात—" गोपाळरावांचा प्रार्थनासमाजाशीं जरी संबंध असला तरी इतरांच्याहून ते थोडेसे वेगळे असत. त्यांची श्रद्धा खरो-खर कशावर होती हें सांगणें कठीण आहे. त्यांना मूर्तीची पूजा आवडत नसे. उलट त्यांना असें वाटे कीं, आपल्या भोंवतालचें विश्व हें विश्वकर्त्यानें एक खेळणें तयार केलें आहे. मनुष्यांचे आचारविचार, त्यांचीं सुखदु:खें, ज्याला आपण संसार असें म्हणतों तो संसार

म्हणजे एका नदीच्या प्रवाहाप्रमाणें आहे. कांठावर बसून पहावयाला मौज वाटते, घटकाभर मन रमतें, आश्चर्यचकीत होतें इतकेंच. ते या गोष्टींविषयीं बोलूं लागले किंवा विचार करीत असले म्हणजे अशा वृत्तीचें सूचक असें मंद हास्य त्यांच्या चेहऱ्यावर पुष्कळ वेळां झळकतांना दिसावयाचें."

या प्रकारच्या अलिप्तपणाच्या वृत्तीचीं उदाहरणेंही त्यांच्या आचरणांत पुष्कळ आहेत; याविषयीं दिवाटिया पुढें म्हणतात—" प्रार्थना समाजाच्या व्यासपीठावर व्याख्यान देण्याकरितां उभी राहिलेली गोपाळरावांची मूर्ती मला अजून आठवते. त्यांचें तें किंचित् वांकडें घातलेलें दक्षिणी पागोटें, त्याच्याखालीं, पोक्तपणाच्या रेषा असलेला, विस्तीर्ण भालप्रदेश, उंचट भुंवया, विचार व वाणी यांवर प्रभुत्व दर्शविणारी त्यांची भव्य मुद्रा या सर्व गोष्टी मला मूर्तिमंत दिसतात. ते बोलूं लागले म्हणजे विचाराच्या नादांत इतके तल्लीन होत कीं, आपण श्रोतृवृंदाला उद्देशून बोलतों आहोंत, याचेंही त्यांना भान नाहींसें होई. जणूं काय स्वगतच बोलावें असें ते बोलत. दोरीचे लहान लहान तुकडे जोडून एखादी लांब माळ तयार करावी, त्याप्रमाणें जे सुचतील ते विचार, जसे येतील तसे शब्द ही त्यांची पद्धत. त्यांना विषयांची वाण कधीं वाटली नाहीं. संसार काय किंवा परमार्थ काय, सर्वच गोष्टींकडे उदासीनपणानें, सस्मित उपेक्षापूर्वक पहाणाऱ्या एखाद्या तटस्थ तपस्व्याप्रमाणें त्यांचें वागणें असे.

"रोजच्या व्यवहारांत या उदासीन वृत्तीचा परिणाम नेहमीं दिसावयाचा नाहीं. उलट, कोणीही त्यांचेकडे भेटावयाला म्हणून येवो, कशाही कामाकरितां येवो, त्याचें म्हणणें, शांतपणानें ते ऐकून घेत. सकाळीं फिरावयाला गेले म्हणजे धर्मशाळा, देवळें, असतील त्या

बाजूला जात व बैरागी, गोसावी कोणी उतरले असतील त्यांच्याशीं तास तास प्रेमळपणानें बोलत असत. घरीं परत येतांना घोड्यापुढें धांवणारा पोरगा दमला तर त्याला आपल्या मागें बसवून परत आणीत. न्यायासनावर बसले म्हणजे मात्र हा दयाळूपणा त्यांना माहीत नव्हता. वकील अशीलांच्या गोंधळामुळें न गोंधळतां शांतपणानें जो न्याय तोच देत. हे सर्व गोपाळराव निरानिराळे असून एक व एक असून अनेक अशा प्रकारची लौकीक व्यवहारांत त्यांची समवृत्ती होती."

केव्हां केव्हां मात्र कळत म्हणा किंवा नकळत म्हणा गोपाळरावां-कडून व्यवहारादृष्टीनें पाहाणाराला विक्षिप्तपणाचें वाटेल असें वर्तन होई. याचा एक मासला म्हणून दिवाटियांनीं सांगितलेली एक गोष्ट येथें सांगतों. ती अशी:—"एक दिवस माझे वडील भोलानाथ हे रावसाहेबांच्या ओट्यावर बोलत बसले असतां त्यांनीं प्यावयाचें पाणी मागितलें. जवळ नोकरचाकरांपैकीं कोणी नव्हतें. इतक्यांत समोरून एक बाई चालल्या होत्या त्यांच्याकडे गोपाळरावांची दृष्टी गेली. त्यांनीं बसल्या ठिकाणाहूनच, आहो (बिजली) बाई, जरा इकडे या, अशी मोठ्यानें हांक मारिली. बाई आंत आल्या व गोपाळरावांनीं सांगितल्याप्रमाणें त्यांनीं घरांतून पिण्याचें पाणी आणून दिलें. भोलानाथ हा प्रकार पाहून चकीतच झाले. आपल्या गांवचा गोविंदभट पंड्या, त्याची बायको ही बिजली, गोपाळरावांची आणि हिची ओळख कुठली आणि कशी ! गोपाळराव साबरमतीवर प्रातःस्नानाला जात असत, तिथें घांटावर बिजली ही इतर बायकांसारखी जात असे इतकेंच. अशाच सारखी, डिस्ट्रिक्ट जज्जसाहेब एक दिवस घरीं भेटावयास आले असतां, त्यांना बसावयास खुर्ची वगैरे न देतां, ओटीवर पडलेल्या एका मोडक्या तोडक्या पेटाऱ्यावर बसवून आपणही तेथेंच बोलत

बसले अशी एक गोष्ट दिवाटियांनीं सांगितली आहे. बारीकसारीक गोष्टींत त्यांचें लक्ष नसे हीच गोष्ट खरी.

परंतु मुख्य मुद्याची गोष्ट आली म्हणजे मात्र ते कधीं भान विसरले किंवा गैरसावधपणानें वागले असें होत नसे. एखाद्याकडून आपलें काम करून घ्यावयाचें म्हणजे आर्जवानें, युक्तीनें तें कसें करून घ्यावें हें त्यांना चांगलें कळत असे. धोरण, शांतपणा, गोड भाषण जें कांहीं सर्व असेल तें त्यावेळीं यावयाचें. गुजराथ कॉलेजच्या स्थापनेविषयीं खटपट गोपाळराव अहमदाबादेस असतांनाच चालली होती. गांवांत व्यापारी मंडळींत वर्गणीची याद फिरत होती, त्यांत एका कृपण म्हणून नांवाजलेल्या गृहस्थांनीं पंचवीसांचा आंकडा टाकिला. गोपाळरावांच्या बरोबर आलेली इतर मंडळी या शेटजींचा आंकडा मोठा पडणार या आशेवर होती, ती अगदीं निराश झाली. त्यांनीं मात्र निराशेचें चिन्ह थोडें देखील दर्शविलें नाहीं. शेटजींच्या बरोबर बोलतां बोलतां, त्यांच्या मुलाबाळांच्या, व्यापार उदीमाच्या गोष्टी काढाव्या, हळूच वर्गणीचें बोलावें, असें करितां करितां तास दोन तासांनीं २५ चे ५०, १०० असा शेटजींचा आंकडा शेवटीं ५०० पर्यंत गेला तेव्हां गोपाळराव उठले. अशाच प्रकारची दुसरी एक गोष्ट रा० दिवाटिया यांनीं सांगितली आहे व तीवर टीका करितांना जो अभिप्राय व्यक्त केला तोही मोठा मार्मीक आहे. गोपाळरावजींची ती भव्य मुद्रा, त्यांचें स्मितहास्य, बेफिकीर वृत्तीची निदर्शक अशी त्यांची दृष्टी या गोष्टी पाहून मनाला असें वाटे हा पुरुष मोठा वस्ताद असला पाहिजे. हा सगळें जग इकडचें तिकडे करील, पण जगाला मात्र हार जाणार नाहीं.

अखेर अखेरीच्या दिवसांत, कौटुंबीक आपत्तींमुळें, वाढत्या वयोमानाबरोबरच गोपाळरावजींची विरक्ती जास्त जास्तच होत गेली. या

संबंधाची एक गोष्ट पुणें येथें त्यांच्या मृत्यूनंतर दुखवट्याची सभा झाली, तेथें भाषण करितांना सुंदरलालजी नांवाच्या एका वक्त्यांनीं सांगितली होती. ती त्यांच्या स्वभावाची उत्तम निदर्शक अशी वाटते म्हणून येथें सांगून हा चरित्रात्मक भाग आतां आटोपता घेतों.

"कै० रा० ब० देशमूख हे एक साधू पुरूष होऊन गेले असें माझें मत आहे. कोणत्याही सत्कार्याविषयीं त्यांचें प्रेम व उत्साह हीं अद्वितीय होतीं. त्यांची सरळ व साधी वृत्ती खऱ्या साधू पुरुषा-शिवाय कोणामध्येंही आढळावयाची नाहीं. त्यांना कधींही राग आलेला कोणींही बघितल्याचें, निदान वीस पंचवीस वर्षांपासून जो त्यांचा माझा परिचय होता त्या मुदतींत, कांहीं कोणीं मला सांगितलें नाहीं. काम, क्रोध, लोभ, मद, मत्सर व अहंकार या षड्रिपूंचा त्यांनीं पूर्णपणें जय केला होता; असें त्यांचें आचरण एकंदरीनें आपण ध्यानांत आणून बघितलें म्हणजे आपल्याला समजून येईल. हर्ष किंवा विषाद हीं त्यांजमध्यें भिन्नतेनें दृष्टीस पडल्याचें कोणालाही माहीत नाहीं. सर्वदा समानवृत्ती धारण केलेली, असा हा एवढाच योगमार्गी पुरूष माझे पाहण्यांत आला. रा० ब० देशमूख साहेबांचे ब्यारिस्टर चिरंजीव वारले, त्याचे दुसरे दिवशीं मी त्यांचेकडे आर्य-समाजाचे कांहीं कामासाठीं बाहेर जावयाचें होतें म्हणून त्यांस बरोबर घेण्यासाठीं गेलों. ते बाहेरच बसले होते. मला पाहिल्याबरोबर त्यांनीं आपला आंगरखा–पागोटें घरांतून मागविलें. व समाजाचे संबंधानें ते मजबरोबर बोलूं लागले. तितक्यांत घरांतून एक मनुष्य मजकडे येऊन मला एकीकडे नेऊन सांगूं लागला कीं; त्यांचे प्रियपुत्र कृष्णराव वारले व त्यांचें प्रेत दहन करून तुक्तीच मंडळी घरीं आली आहे. हें ऐकून मला अतिशय वाईट वाटलें. व मी रावसाहेबांस, अशा दुःखाचे प्रसंगीं मी आपल्याला बाहेर नेऊन जावयाचे श्रम

देणें अगदीं अयोग्य आहे, असें म्हटलें. ते म्हणाले, ह्या प्रसंगाबद्दल विषाद मानून आर्यसमाजाचे कार्यासाठीं आपल्याला जें करावयाचें तें करण्यांत उदासीनता दाखविणें हें माझ्या मतानें चांगलें नाहीं. पुढें रा० ब० म्हणाले, संसारांत घडणाऱ्या अशा गोष्टींविषयीं विषाद मानतां उपयोग नाहीं व त्याचप्रमाणें मोठी कांहीं कार्यसिद्धी झाली म्हणून तिजबद्दल हर्षही होऊं देतां कामा नये. मी आपल्याकडून माझे मुलांस विद्याज्ञान देण्याचे संबंधानें कोणत्याही प्रकारची हयगय केली नाहीं. पुढें ज्याचें त्याचें नशीब ज्याचे त्याच्या बरोबर आहे. संसार हा सुखदुःखमय आहे. तेव्हां त्याचेविषयीं हर्षविषाद मानण्याचें कारण नाहीं. देशमुखांची ही समानवृत्ती पाहून मला काय वाटलें असेल ह्याची कल्पना आपणच करावी! अशा वृत्तीच्या पुरुषास योगी म्हणू नये तर काय म्हणावें? नाशकास ते जॉइंटजज्जाचे हुद्यावर असतांना त्यांचे एका नौकरास अतिशय ज्वर आला. त्याला दवापाणी देशमूख साहेब हे स्वतः बसून देत होते व दुसरा एक नौकर त्या आजाऱ्याचे पाय चुरीत बसला होता. त्याला आजाऱ्यानें जास्त जोरानें पाय चेपण्यास सांगितलें. तितक्यांत त्या दुसऱ्या नौकरास देशमुखांनीं आजाऱ्याच्याच दुसऱ्या कांहीं जरूरीच्या कामास घरांत पाठविलें व आपण त्या आजारी नौकराचे पाय दाबीत बसले. हें त्या आजाऱ्यास मुळींच कळलें नाहीं. आजारी मनुष्य पुनः रागावून शिव्या देऊन आपल्या सोबत्यास म्हणून आणखी जोरानें पाय दाबावयास सांगूं लागला. व तें रा.ब.देशमुखांनीं ऐकून घरांत पाठविलेला नोकर येईपर्यंत त्याचे पाय विशेष जोरानें चेपणें चालविलें होतें! अशी समबुद्धी कोणत्याही पुरुषामध्यें आढळणें कठीण आहे."

---

*

लोकहितवादी यांच्या चरित्रांतील ठळक ठळक गोष्टींचा परिचय आतांपर्यंत वाचकांना मीं करून दिलाच आहे. या गोष्टींचें वर्णन करीत असतां आरंभीं गोपाळराव जन्मले त्या संधिकाळांतील अस्ताला जाणाऱ्या परिस्थितीचें क्षणोक्षणीं पालटणारें स्वरूपच विशेषतः मीं आपल्या डोळ्यांपुढें ठेविलें होतें. उदयोन्मुख परिस्थितीचें त्यावेळीं नुसतें दिग्दर्शन केलेलें होतें. यापुढें गोपाळरावांचें चारित्र्य, त्यांचे विचार, त्यांचीं मतें यांचें विवेचन करितांना तेवढ्यानेंच भागणार नाहीं. ज्या परिस्थितींत ते वाढले, त्यांचीं मतें बनलीं, त्यांच्या कर्तृत्वाला आरंभ होऊन त्याचें स्वरूप व दिशा हीं ठरलीं त्या परिस्थितीची जास्त स्पष्ट कल्पना वाचकांना करून देऊन परिस्थिती व तिला अनुरूप तयार होणारीं मतें यांची जोडणी करून दिली पाहिजे. म्हणून गोपाळराव तरूण होते त्या काळच्या परिस्थितीचें या दृष्टीनें पुन्हां एकदां थोडक्यांत विवेचन करितों.

इंग्रजी अंमल या देशांत निरनिराळ्या वेळीं बसला. तसेच त्याचे निरनिराळे प्रकारही झाले.बंगाल,मद्रास या प्रांतांतून म्हणजे ज्या ठिकाणीं त्याच्या अगोदर पासूनच परकीं राज्यें होतीं व राजसत्ता निर्बल झाल्या-मुळें बेबंदशाहीचा अनुभव प्रजेला आला,त्या ठिकाणीं एक परकी राज्य गेलें व दुसरें आलें या पलीकडे कोणालाही कांहीं वाटलें नाहीं. नवीन आले त्यामुळें मुलुखाचा बंदोबस्त झाला व लोकांना सुखसमाधान वाटावयास लागलें. अशा प्रांतांतून लोकांचे जे नैसर्गीक पुढारी होते, जमीनदार, पाळेगार, देशमूख वगैरे होते, त्यांचें कर्तव्य ओघानेंच ठरलें. नवीन आलेलें स्वीकारावें, त्यांचीच कांस धरावी; नवें तें चांगलें व आपण जित असल्यामुळें जें त्यांचें तें सर्व चांगलेंच असलें पाहिजे असा विचार करून ते मार्गाला लागले. बंगाल, मद्रास या प्रांतांत इंग्रजी

वाङ्मय, इंग्रजी तत्त्वज्ञान, इंग्रजांचा इतिहास, इंग्रजी संस्कृती यांचें महत्त्व या कारणांमुळें इतर प्रांतांपेक्षां पुष्कळच अधीक होतें व अजूनही आहे. महाराष्ट्रांत मात्र असा प्रकार झाला नाहीं. कसें झालें तरी महाराष्ट्रांत स्वराज्य होतें. तेव्हां तें ज्यांनीं घेतलें त्याबद्दल येथील प्रजेच्या मनांत, विशेषतः जहागीरदार, इनामदार, देशमूख, देशपांडे यांच्या मनांत--स्वराज्य गेल्यामुळें ज्या पांढरपेशावर्गाचें प्रत्यक्ष आर्थीक नुकसान झालें त्यांच्या मनांत--थोडीशी तेढ राहिलीच.

त्यामुळें नवीन संस्कृतींत जें कांहीं चांगलें होतें तेवढें घेण्याचें धाडस किंवा जुन्यांत जरूर तेवढाच फरक वेळींच करण्याची सुबुद्धी त्यांना झाली नाहीं. लोकांचे नैसर्गीक पुढारी परिस्थितीला पाठमोरे होऊन कचरले व बुद्धीनें, करामतीनें, हिंमतीनें तरूण पण खानदानींत कमी अशा उपऱ्या लोकांना पुढें येण्याची संधी मिळाली. पेशवाईच्या अखेरच्या दिवसांतच अशा बुद्धिमान व कर्तृत्ववान लोकाना स्वराज्यांत वाव नाहींसा झाला होता. एरवीं, ज्या रीतीनें नाना फडणवीस, हरिपंत फडके, किंवा पटवर्धन मंडळी पेशवाईच्या आरंभीं आपल्या आंगच्या गुणांनीं झटकन् पुढें आली, त्याप्रमाणें बाळाजीपंत नातूंसारखा धोरणी व कर्ता पुरुष रावबाजींच्या अमदानींत पुढें यावयाला काय हरकत होती? पेशव्यांनीं यांना पुढें आणलें नाहींच; पण त्यांच्यासारखी मंडळी हाताशीं धरून चतुर इंग्रजी मुत्सद्यांनीं आपला मात्र डाव साधून घेतला. पण अर्थातच या उपऱ्या मंडळीचें महाराष्ट्रांतील लोकांवर वजन कधीं पडलें नाहीं व त्यामुळें इंग्रजांनींही यांना आपल्या कामापलीकडे कधीं फारसें विश्वासांत घेतलें नाहीं. घडून आलेल्या क्रांतीच्या दिवसांत या मंडळींनीं आपल्या पोळीवर तूप ओढून घेतलें खरें. पण त्या बरोबरच जुन्यानव्याचा सांधा बसवावयाचें काम मात्र केलें नाहीं असें मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें. घडून आलेला फरक इतका

विलक्षण होता, कीं, कदाचित् हें काम तावडतोब त्याच्या बरोबर होणें हीही गोष्ट त्यावेळीं कदाचित् अशक्य वाटली असेल. काम झालें नाहीं एवढें मात्र खरें. व त्यामुळें नव्याजुन्यांमधील दुवा सांधण्याचें काम एका पिढीनें मागें पडलें, हीहि गोष्ट तितकीच खरी आहे. हें काम करावयाचें कोणीं? अर्थातच इंग्रज अधिकाऱ्यांपैकीं ज्यांची सदिच्छा होती ते एल्फिन्स्टन, बेंटिकसारखे अधिकारी व ज्यांना नवीन संस्कृतीचें रहस्य समजलें, त्याचप्रमाणें आपल्या गुणदोषांचें ज्ञान झालें असे आपल्यांतीलच शहाणे, वजनदार पुढारी यांनीं मिळून हें काम करावयाचें होतें व तसेंच तें व्हावयास आरंभही झाला होता. बंगाल्यांत राममोहनराय, देवेंद्रनाथ टागोर, केशवचंद्र सेन, ईश्वरचंद्र इत्यादि मंडळीं-च्यावर हें काम पडलें, तर आमच्या महाराष्ट्र मुंबईकडे, नाना शंकरशेट, गोपाळराव देशमूख, दादाभाई नौरोजी, कर्सनदास मूळजी, कृष्ण-शास्त्री चिपळूणकर, जीजीभाई बॅरोनेट अशा निरनिराळ्या जातींतल्या निरनिराळ्या पुढाऱ्यांवर पडलें. तेव्हां त्या काळाचें स्वरूप लक्षांत घेतां "**नृपतिजनपदानां दुर्लभकार्यकर्ता**" अशा कोटींतील जी पुढारी मंडळी त्यावेळीं तयार झाली त्यांत गोपाळरावांचें नांव घालावें लागेल असें मला वाटतें. हें गोपाळरावांच्या चारित्र्याचें मर्म आहे. आतां गोपाळरावांनीं आपलें हें काम कसें केलें, त्यांच्या शिक्षणाचा, परिस्थितीचा उपयोग त्यांना कितीसा झाला, व परिस्थितीमुळें त्यांना अडचणी काय काय आल्या हें विस्तारानें पहावयाचें आहे.

पेशवाईअखेरपासून तो राणीचा जाहीरनामा हातांत येईपर्यंतच्या मधल्या काळाचें जर वर्णन करावयाचें असेल तर त्याला 'The Period of Benevolent Despotisim' असें नांव द्यावें असें आम्हांला वाटतें. आपली संस्कृती श्रेष्ठ प्रकारची आहे खरी; पण माणसाच्या अंगीं असलेल्या वैयक्तीक (Private) सद्गुणांचा विकास

तीमुळें चांगला होत असला तरी सामाजीक गूण, सामाजीक कर्तव्याची जबाबदारी या गोष्टींचा विकास मात्र तीमुळें तितका होत नाहीं. तेव्हां अप्रीय पण पथ्यकर असें इंग्रजी शिक्षणरूपी औषध आपण हिंदू लोकांना दिलें पाहिजे, त्यांच्यांतील आनिष्ट चालीरीती कांहीं शिक्षणानें, कांहीं कायद्यानें, बंद केल्या पाहिजेत. मग हें करितांना लोकांची जरा अप्रियता संपादावी लागली तरी हरकत नाहीं. अशिक्षीत, अज्ञानी अशा प्रचंड जनसमूहानें परकीय अमलाला कंटाळून कधींना कधीं तरी बंड करावें, व मूठभर गोऱ्या लोकांच्या जोरावर स्थापिलेली सत्ता एका क्षणांत नाहींशी होऊन देशभर बेबंदशाही माजावी; असें होण्यापेक्षां सुशिक्षीत लोकांनीं आपला कारभार आपण करायाला शिकावें व मग त्यांच्या चळवळींमुळें आपल्या आजच्या अनियमीत सत्तेला पुढेंमागें नियंत्रण बसलें तरी तें पुरवलें. अशा प्रकारच्या उदार धोरणानेंच इंग्रजी मुत्सद्यांचा कारभार चालला होता. मिल, बेंथाम यांच्या तालमेंत तयार झालेली मेकॉले—बेंटिकसारखी इंग्रज मुत्सद्दी मंडळी एका बाजूचा पुरस्कार करीत होती. तर या धोरणानें व्यापाराला धक्का बसेल कीं काय अशी भीती वाटणारे कंपनीचे डायरेक्टर व जुन्या संस्कृत विद्येला भाळलेले विल्सनसारखे पंडित दुसऱ्या बाजूला होते. या लढ्यांत मेकॉले प्रभृतींच्या मताला यश आलें.

बदललेल्या परिस्थितीचें हें मर्म ओळखून व झालेल्या फरकांतच आपल्या राष्ट्राच्या अभ्युदयाचीं बीजें गूढरूपानें सांठविलेलीं आहेत ही खूणगांठ मनाशीं बांधून या नवीन दृष्टीनें आपल्या समाजांत दोष कोणते आहेत याची पाहाणी करावी व ते काढावे कसे हें ठरवावें; लोकांना त्यांच्या वाईट चालीरीती व समजुती यांचेमुळें काय तोटे होतात तें समजून सांगावें; अशा प्रकारचें लोकहितवादाचें काम कोणीतरी अवश्य करावयाला पाहिजेच होतें. व त्यांतल्यात्यांत विशे-

षतः जुन्या जहागीरदार, इनामदार घराण्यांतील मंडळींनीं पुढाकार घेऊन तें केलें असतें तर विशेष त्रास न पडतां तें झालेंही असतें. या वर्गांतील मंडळींचें आपल्या समाजांत स्वाभाविकपणेंच वजन होतें. बहुजनसमाजाला त्यांच्याबद्दल थोडासा तरी आदर वाटत होता; व त्यांनीं नव्या चालीरीतींचा मोकळ्या मनानें व योग्य त्या मानानें पुरस्कार केला असता तर लोक त्या मताला मान देऊन त्याच्या मागें गेले असते. पण हें व्हावें कसें? या कुलीन व संभावीत मंडळींना शिकण्याची, लिहिण्यावाचण्याची हौस फार कमी होती. त्यांच्या भोंवतालची आश्रीत, भिक्षूक, वैदीक, पुराणीक वगैरे मंडळी त्यांना सांगे कीं, महाराज या म्लेंच्छ विद्येच्या मागें आपण लागूं नका. आपल्या पूर्वजांनीं चाली घालून ठेविल्या आहेत त्या काय वाईट असतील कीं काय? व ते या मंडळींना खरेंही वाटे. लोकहितवादी यांच्या शतपत्रांतील आरंभींच्या कांहीं पत्रात या स्थितीचें वर्णन चांगलें केलें आहे. त्यांतून नमुन्यासाठीं कांहीं उतारे येथें देतों.

"पुणें येथील नेटिव्ह जनरल लायब्ररीची स्थापना" या विषयावरील ता. २६ मार्च १८४८ रोजीं प्रभाकर पत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या लेखांत खालील मजकूर आहेः—

"पुण्यांतील बहूत गृहस्थांस सांप्रतकाळीं विद्या आणि ज्ञान काय आहे याविषयीं समजूत नाहीं व ते आज बहूत वर्षें घरीं स्वस्थ बसून इंग्रज सरकारची देणगी खात आहेत. यांमुळें अशा कामांत ते झटून पडत नाहींत व त्यांना कितीही समजून सांगितलें तरी त्यांच्या जुन्या व पोकळ समजुती आहेत त्याच ते खऱ्या धरतात; व त्या बदलण्यास बहूत दिवस पाहिजेत. याचकरितां दुसऱ्या सभेंत जास्त पैसा जमला नाहीं........अद्याप गृहस्थांपैकीं कोणी ग्रंथ वाचावयास येत नाहींत. शाळेंतील विद्वान मंडळी मात्र येतात. सरदार लोक येत नाहींत.

त्याविषयीं मला असें वाटतें कीं; आम्ही थोर, चार शिपाई अबदागीर बरोबर घेतल्याशिवाय बाहेर कधीं पडत नाहीं. तेव्हां लायब्ररींत मुलासारखें शिकण्यास जावयाची त्यांना लज्जा वाटत असेल. पण अज्ञानामुळें आणि अश्रुतपणामुळें त्यांची अशी अवस्था झाली. तथापी तिचा परिहारोपाय ते ग्रहण करीत नाहींत हें आश्चर्य आहे. ज्यांस अन्नवस्त्र मिळतें ते म्हणतात कीं आम्हांस विद्येची काय गरज आहे. व ज्यांस मिळत नाहीं ते पोटापाठीमागें लागतात. तात्पर्य, अक्कल वाढविण्याचें काम कोणाच्यानेंही होत नाहीं."....ही खोडी नेटिव्ह लोक लवकरच टाकतील तर बरें होईल. पूर्वीं यांची हीच खोडी होती; परंतु बाहेर ती गोमीसारखी दिसत नव्हती. कारण पुण्यांत पेशव्यांचें राज्य होतें. त्यामुळें कितीएक प्रष्ठितेनें पैसा मिळवीत होते. म्हणून त्यांचें ज्ञान-अज्ञान आजपर्यंत दिसलें नाहीं. परंतु आतां तो समय नाहीं. आतां बाहेर काय आहे हें समजून आपली नीट अवस्था कशानें होईल हें पाहण्याची वेळ आहे. म्हणून नेटिव्ह लोक आतां आळस व गर्व न करतील तर फार चांगलें होईल."

त्याचप्रमाणें दुसऱ्या एका पत्रांत (नं. ५) ते म्हणतातः—

"हिंदू लोक हे आजकाल गाढ निद्रेंत आहेत व ती जाण्यास बहूत ग्रंथ व बहूत ज्ञान पसरलें पाहिजे. व असें होण्यास बहूत काळ पाहिजे. व त्यास मुख्य अडचण अशी आहे कीं, सांप्रत काळचे द्रव्यवान ब्राह्मण लोक यास आडवे येतात. म्हणून हे लोक जाऊन नवी प्रजा येईतोंपर्यंत हिंदू लोकांची सुधारणा होईलसें वाटत नाहीं. इतर जातीचे लोक तर सांगितलेलें ज्ञान ग्रहण करावयास सिद्ध आहेत. परंतु ब्राह्मण लोक तसे नाहींत. पूर्वींपासून त्यांची समजूत अशी पडलेली आहे कीं, आम्ही पृथ्वीवर देव आहोंत व देवही आमचे हातीं आहेत व आमचे आशीवार्दानें व शापानें पाहिजे तसें

होईल. पृथ्वीवर आमच्या इतके शहाणे लोक कोणीच नाहींत व आमच्या देशाशिवाय पृथ्वीवर कांहीं देश नाहीं. इंग्रज लोक हे समुद्रांतील बेटांतील माकडांसारखीं मनुष्यें इकडे आलीं आहेत इत्यादी वेडगळपणाच्या समजुती बहुतेक ब्राह्मणांच्या आहेत. व जों जों ब्राह्मण लोक श्रीमंत होतात तों तों ज्ञान कमी होतें. जे मोठाले सरदार व जहागीरदार आहेत त्यांस पृथ्वीवर काय होतें याची खबर नाहीं. झोंपेंत, निशेंत व स्त्रियांच्या संगतींत ते निमग्न असतात. परंतु येणेंकरून काय उपयोग ?

बाजीराव पेशव्यांचे शाळेंतील शिष्य बहूत झाले आहेत. त्यांस अतिशय गरिबी आल्याशिवाय भ्रांती जाईल असें दिसत नाहीं. जशीं नवज्वरास बहूत लंघनें पाहिजेत तसें हें आहे. विद्येचा उपयोग पोटास मिळवावयाचें, इतकें मात्र लोक समजतात. पण ते असें मनांत आणीत नाहींत कीं, मनूनें इतके ग्रंथ व व्यासांनीं अठरा पुराणें लिहिलीं हें काय ? त्यास वेतन कोणीं ठरविलें होतें ? विद्यावृद्धीची चाल ब्राह्मणांनीं सोडली म्हणून त्यांची अशी अवस्था झाली आहे."

याचप्रमाणें १८ नंबरच्या पत्रांत 'आर्जवीपणा व डौलीपणा' हा विषय घेऊन, व नंबर चारच्या पत्रांत पुण्यांतील शिमग्याच्या सणाचें वर्णन करितांना, श्रीमंत व गरीब अशा दोन्ही प्रकारच्या लोकांचे दुर्गूण गोपाळरावांनीं दाखविले आहेत. देशांतील कुलीन व नैसर्गीक पुढारीपणा ज्यांच्या हातांत होता अशा पांढरपेशा लोकांचा वर्ग हा असा होता. यामुळें, या वर्गाच्या राजानिष्ठेबद्दल शंका असल्यामुळें सरकारें या मंडळींना जवळ करीत नसे. हुद्याच्या जागा वगैरे द्याव-याच्या झाल्या म्हणजे बुद्धिमान, कर्त्या, पण उपऱ्या अशा लोकांना त्या दिल्या जात व त्यामुळें खालच्या अधिकारी वर्गांत लांच, अरेरावी, लोकांविषयीं बेपर्वाई, खुषामत करणें वगैरे अनेक दुर्गुणांचें प्राबल्य होतें;

साहेब लोक थोडे व परकीय आणि आमच्या भाषेला, रीतिरिवाजांना पारखे असल्यामुळें या खालच्या अंमलदारांचेंच प्राबल्य कारभारांत विशेष होतें. सरकारचे कायदेकानू सुधारत असूनही त्यांची अंमलबजावणी करणारे अंमलदार वाईट असल्यामुळें रयतेच्या दृष्टीनें दररोजच्या कारभारांत फारसा फरक झाला नाहीं. व नेकीचे खानदानीचे सरकारी अधिकारी असले म्हणजे लोकांच्या चालीरीतींना त्यांच्या उदाहरणामुळें जें एक इष्ट वळण लागतें तें तितकें लागलें नाहीं. या परिस्थितीचें मार्मीक विवेचन लोकहितवादी यांनीं कांहीं पत्रांत केलें आहे.

पत्र नं. १ व नं. ९ अशीं दोन पत्रें नेटिव्ह अंमलदार या विषयावर आहेत. पुण्यांतील एका ब्राह्मण अंमलदारांविषयीं त्या वेळीं पत्रांतून बराच गवगवा झाला होता. व त्यांत थोडेंसें तथ्यही होतें. त्यावरून ब्राह्मण तेवढे लबाड अशी ओरड कांहीं ठिकाणीं सुरू झाली. त्या प्रसंगाला अनुलक्षून गोपाळराव म्हणतातः—“ ब्राह्मण लोकांनीं वाईट वर्तणूक केली असें अनुभवावरून वाटतें तें खरें आहे. परंतु त्याचा दोष ब्राह्मणाकडे नाहीं. कारण चांगले वाईट लोक सर्व जातींत असतात. पण त्यांपैकीं पक्का शोध करून चांगले कुलीन संभावीत, नीतिमान असे असतील त्यास अधिकारावर नेमावें. धर्मशास्त्रमयूरवांत प्रथमतः श्लोक आहे तो असा कीं;

> व्यवहारान्नृपः पश्येत विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह
> धर्मशास्त्रानुसारेण लोभक्रोधविवर्जितः ॥ १ ॥
> श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः
> राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ २ ॥

याप्रमाणें बहूत अध्ययन केलेले, बहूत ऐकिलेले, धर्म जाणणारे सत्य बोलणारे, निःपक्षपाती सभासद राजानें अधिकारावर नेमावे म्हणून आहे. त्याप्रमाणें जर ब्राह्मण लोक नेमिले असते तर असें कां

होतें ? इंग्रजी राज्यांत हें रयतेचें दुर्दैव आहे कीं; ज्या साहेब लोकांच्या हातीं नेमणुका द्यावयाच्या असतात. ते त्या देतेवेळेस कांहीं विचार बघत नाहींत. मनास येईल त्यास देतात. त्यांची विद्या, गुण नीती, अब्रू यांचा शोध घेण्याचें श्रम करीत नाहींत, म्हणून अयोग्य लोक मोठमोठ्या जागांवर मुकर होऊन लांचेचे वगैरे मोठे बोभाट उठले आहेत. साहेब लोकांचे हातीं राज्य गेलें परंतु ते इकडील लोकांप्रमाणें काम करण्यांत माहीतगार आहेत असें नाहीं. ते विद्वान, शहाणे, निःपक्ष-पाती आहेत, पण देशाची व भाषेची माहिती नेटिव लोकांप्रमाणें त्यांस नाहीं. यामुळें नेटिव लोक जे त्यांचे हाताखालीं असतात त्यांच्या हातीं रयतेचें बरेंवाईट करण्याचें असतें. गरीब लोकांस कामगार हेच साहेब असतात. आणि हे वाईट चालीचे—आशाबद्ध व द्रव्यलोभी असतात म्हणून लोकांस फार छळतात. साहेब लोक मोठें काम त्यांस देतात. त्याची हुषारी मान पाहतात; पण कामगाराचे फक्त हुषारीचा काय उपयोग ? ती शिवाय दुसरे बहूत गूण त्यांस पाहिजेत.... पुण्यांत सरंजामवाले संभावीत गृहस्थ आहेत. परंतू त्यांतील चांगला मनुष्य आणि विद्वान आजपर्यंत कामावर कोठें नेमिला आहे असें नाहीं........याप्रमाणें कुलहीन लोक इंग्रजाचे दरबारांत फार जमले आहेत.......येणेंकरून लोकांची अब्रू जाते आणि ठेवणाराचे बुद्धीचीही प्रशंसा होत नाहीं. याचा बंदोबस्त लवकर होईल अशी आशा आहे."

त्याप्रमाणें नेटिव कामगारांविषयीं दुसऱ्या लेखांत ते म्हणतात—जे नेटिव कामगारांशीं संबंध ठेवतात त्यांस हें विदीतच आहे. व नेटिव कामगारांमध्यें चांगला गुण कोणता असतो हें तरी मनांत आणा. हे बहूतकरून अविद्वान, ढोंगी व लबाड असतात. खर्च तरी कसा निभेल असा विचार करून पहिल्यानें भयानें व लज्जेनें खऱ्याकडून पैका घ्यावयास आरंभ करितात. व मग एकदां संवय

पडली म्हणजे अंगवळणीं पडतें. नंतर लिलांव सुरू करतात म्हणजे जो अधिक बोलेल त्याचा फैसला होतो. अशा तर गोष्टी हमेश पाहण्यात येतात. व डौल करणारे हे लोक असे आहेत कीं, आपली योग्यता व थोरपणा कांहीं जाणत नाहींत. यांनीं कचेरींतून घरीं जातांना रोज शिपाई बरोबर नेत असावें आणि त्यांमध्यें आपण डुलत डुलत डौलानें चालावें, म्हणजे घरच्या बायका किंवा रांडा यांनीं आपले यजमानास पाहून धन्य मानावें. अशाकरितां हे प्रयत्नानें शिपाई मिळवतात व पुढें चालवितात असे कांहीं चमत्कारीक रिवाज या मूर्खांचे आहेत. ...तात्पर्य सांप्रतचे नेटीव अंमलदार मूर्ख आहेत. यांस इंग्रज आतां चाकऱ्या देतात एवढ्याही देण्याची योग्यता यांजमध्यें नाहीं. परंतु इंग्रज मेहेरबानी करितात. मी एकदां खेड्यांत एका कुणब्याचे तोंडानें ऐकिलें कीं, साहेबाचें राज्य चांगलें, साहेब न्यायइनसाफ चांगला करतो; पण ब्राह्मण लोक त्यास शिकवून आमचीं घरें बुडवितात. आणि बहूतकरून सर्व रयतची समजूत अशीच आहे आणि ती खरी आहे. हे हलकट लोक फार प्रळय करतात आणि त्यांस आशा फार म्हणून जोंपर्यंत नेटीव लोक लोभी व दुर्गुणी आहेत तोंपर्यंत त्यांचा पक्षपात कोणीं धरावा ? ”

इंग्रजी अमलाच्या अवलीस मराठी समाजांत जे गुणदोष विशेषतः दोषच—दिसत होते त्यांपैकीं एक दोहींचें वर्णन आतांपर्यंत होईल तों लोकहितवादींच्या विचारसरणीला अनुसरून व त्यांच्या भाषेंतच केलें आहे. अशाच दृष्टीनें सर्व शतपत्रांची छाननी करूं लागल्यास पुष्कळच जागा लागेल; तेव्हां तसें न करतां थोडक्यांत त्या शत-पत्रांचा सारांश काय तें आतां सांगतों. समकालीन समाजांत व विशेषतः त्या वेळच्या पुढारलेल्या पांढरपेशा—ब्राह्मण भटभिक्षुक—वर्गांत लोकहितवादींना जे दोष दिसले त्यांचें वर्गीकरण असें करितां

येईल. (१) स्त्रीपुरुषांच्या परस्पर संबंधांत असणारी विषमता. ही विषमता बालविवाह व विधवाविवाहाला प्रतिबंध या दोन कारणांनीं उत्पन्न झाली व हिचा शेवट सामाजीक सार्वत्रोक अनाचारांत झाला आहे. (२) जातीजातींतील विषमता. हीमुळें समाजांत एकाच वर्गाला किंवा जातीला फाजील महत्व मिळून इतर जातींचें त्यामुळें नुकसान झालें आहे. त्यांच्या श्रमांचें चीज होण्याला अवकाश नाहीं, वरिष्ठ जातींना समाजाकडून शासन होण्याची भीती नसल्यामुळें त्यांच्याकडून आपापलीं कर्तव्यें बरोबर होत नाहींत व एकंदरींत समाजाला हीनपणा आला आहे. (३) पुरुषांनीं स्त्रियांना व वरिष्ठ जातींनीं खालच्या जातींना ताब्यांत ठेवण्याकरितां धर्म व रूढी यांची निकट सांगड घालून ठेवल्यामुळें कर्मठपणा व शब्दछल या गोष्टींना फाजील महत्त्व आलें. व त्यामुळें धर्माचें तेज लोपलें. ब्राह्मण वर्गांचा कर्मठपणा ढोंगीपणा राष्ट्रहिताचा आड येऊं लागला. भिक्षुकवृत्ती, ऐदीपणा, चैन, परावलंबीपणा इत्यादी अनेक समाजहितविघातक दुर्गुणांनीं वरच्या वर्गांचा ऱ्हास होत चाललेला आहे. (४) त्यांतून कांहीं उपाय असेल तर परकीय उच्च प्रकारच्या संस्कृतीशीं आमचा संबंध आला यांतच आहे. या संस्कृतीचा व तीमुळें उपलब्ध झालेल्या साधनांचा उपयोग केल्याशिवाय राष्ट्राला तरणोपाय नाहीं. जुन्या समजुती नाहींशा केल्या तरच लोकहीत होण्याची कांहींतरी आशा आहे. या जुन्या समजुती कोणत्या त्यांची एक तीस कलमी याद शतपत्रांपैकीं नंबर ८ च्या पत्रांत लोकहितवादी यांनीं दिलेली आहे ती अशीः—

नं. ८ चें पत्र—जुन्या समजुती.

आमचे लोकांच्या पुष्कळ मूर्खपणाच्या समजुती आहेत व इतकी ज्ञानाची प्रसृती झाली आहे, तरी लोकांचा वेडेपणा अद्याप दूर झाला नाहीं. माझे आढळण्यांत ज्या समजुती आल्या आहेत त्यांची आपल्या पत्रद्वारें एक यादी प्रसिद्ध करून असें इच्छितों कीं; कोणी समजदार मनुष्य असेल त्यानें त्यांविषयीं प्रतिपादन किंवा निषेध करावा. मला वाटतें कीं, या समजुती अगदीं मूर्खपणाच्या आहेत किंवा शहाणपणाच्या आहेत, याचा निश्चय झाला म्हणजे संशय जाईल.

(१) ब्राह्मणाशिवाय अन्य वर्णानें विद्या करूं नये. संस्कृत विद्या एकीकडेच राहो. परंतु एकादा मराठा किंवा इतर जातींतील कारकून ब्राह्मणांनीं पाहिला म्हणजे त्यांचा तिळपापड होतो हें काय ?

(२) ज्ञान व विद्या वाढवूं नये. कारण शहाणे व वेडे एकाच दरानें विकतील असें भय बाळगतात.

(३) जर कोणी अपराध करून ब्राह्मणांचीं घरें भरलीं तर त्यास पुण्यवान् असें समजतात. याचें उदाहरण बाजीराव पेशवे. यांचे अपराध कोणी मनांत आणीत नाहींत व ब्राह्मण प्रजा त्यास योग्य मानितात.

(४) देवब्राह्मणांकरितां कशींही कर्में केलीं तरी चिंता नाहीं. यास उदाहरणें, कबीरानें साधूस जेवण देण्याकरितां चोरी केली, इत्यादी.

(५) ज्या यंत्रानें बहुत माणसांचें काम थोडे माणसांचे हातून होतें तें चालू करूं नये. म्हणजे डाक, छापखाना, टांकसाळ, हे कारखाने लोकांचें पोट बुडवणारे म्हणून त्यांचा द्वेष करतात.

(६) सरकार करील तें करील. सत्तेपुढें शहाणपण नाहीं.

(७) सर्व गोष्टी नशिबानें घडतात. शहाणपण व उद्योग यांचा उपयोग नाहीं.

(८) सर्व सूख द्रव्यापासून आहे. त्या पलीकडे सूखही नाहीं व सर्व गुणांचें अधिष्ठान तेंच आहे.

(९) विद्या पोट भरावयाकरितां शिकावी व श्रीमंतांनीं शिकणें जरूर नाहीं.

(१०) देशाचार, वृद्धाचार, शिष्टाचार इत्यादीक जुन्या चालीं- विरुद्ध आचरण करूं नये. मागील चाल चालत आली ती चालवावी याविषयीं आग्रह धरितात.

(११) वाईट गोष्ट असेल आणि ती चार लोकांचें पोट भरण्याचें साधन असेल तर मोडूं नये.

(१२) घर सोडून बाहेर जात नाहींत व मुलांस वगैरे घरीं बाळगण्याविषयीं उत्कंठा धरितात.

(१३) मुलें नातवंडें झालीं म्हणजे जन्माचें सार्थक झालें असें वडिलांस वाटतें. यास्तव मुलांचीं लवकर लग्नें करितात.

(१४) इंग्रजांचे राज्यांत पैशास बरकत नाहीं. पाऊस कमी व जरीमरी जास्त म्हणतात. व याचें कारण देवताक्षोभ झाला आहे व इंग्रजांचे कायदे व रीती वाईट आहेत म्हणून समजतात.

(१५) ब्राह्मणानें अपराध केला तरी त्यास शासन करूं नये व त्याचें सर्वस्वी चालविण्यांत महापुण्य आहे असें मानतात.

(१६) धष्टपुष्ट ब्राह्मणास केला तरी तो धर्म; पण आंधळ्या कुणब्यास, किंवा लंगड्या ब्राह्मणास दिलें तर तो धर्म नव्हे.

(१७) पहिल्या लढाया व दंगे होते तेव्हां शिपायांचें पोट भरत होतें. आतां जिकडे पहावें तिकडे सामसूम झालें आहे. हें वाईट

असें कित्येकांस वाटतें. कुळंबी माजले व ब्राह्मण त्यांचे बरोबर झाले हें वाईट वाटतें.

(१८) उद्योग न करावा हें थोरपणाचें चिन्ह. व थोरांनीं वेडें व भोळसर असावें व द्रव्याचा उपयोग इतकाच कीं; चार लोकाचें चालवावें; स्वस्थ खावें व स्नानसंध्येंत आयुष्य घालवावें. हाच थोर-पणा असें समजतात.

(१९) संस्कृत भाषेखेरीज बाकीच्या विद्या व भाषा नर्काचें साधन आहेत.

(२०) स्नानसंध्येचा डामडौल तो धर्मशील आणि पुण्यवान्; मग त्याची वर्तणूक कशीही असो.

(२१) स्त्रियांना विद्या शिकवूं नये, कारण व्यभिचार वाढेल.

(२२) थोडा पराक्रम व थोडी ब्राह्मणांवर भक्ती केली म्हणजे ईश्वराचा अवतार म्हणून त्याची लोकांत प्रसिद्धी होते. जसें शिवाजी भवानीचा अवतार, माधवराव पेशवे विष्णूचा अवतार इत्यादी.

(२३) मुलगा झाला तर संतोष, मुलीचा संतोष नाहीं अशी रूढी आहे.

(२४) स्त्रियांचा पुनर्विवाह करूं नये. कारण कीं, जिच्या प्रारब्धीं सूख आहे तिचा नवरा मरणार नाहीं. जी अभागी तिचा मरतो.

(२५) नवसानें देव पावतो. व मनुष्याच्या सुखदुःखांवर नवग्रहांचा अंमल चालतो. म्हणून त्यांचे नांवानें ब्राह्मणांस दानें वगैरे केलीं म्हणजे पीडा दूर होते.

(२६) स्वार्थ पहावा. लोकांची काळजी करूं नये. या अर्थाची म्हण आहे कीं; लष्करच्या भाकऱ्या कोण भाजतो ? राजाचीं लेंकरें काय खातात याची चौकशी कशास; या समजुतींत हिंदू लोक सांप्रत

परदेशांतील व स्वदेशांतील वर्तमानास गैरमाहीत. पलीकडचे घरीं काय होतें याची काळजी शेजारी करीत नाहींत.

(२७) आपल्या पाठीमागें कसें होईल याची काळजी करूं नये. 'आपण मेला जग बुडाला' इत्यादी म्हणी आहेत.

(२८) पुष्कळ पैसा उधळला म्हणजे लोकांत कीर्ती होते. मग तो पैसा कोठूनही येवो.

(२९) यत्किंचित् कारणाकरितां खळवाद करितात. आणि भिकारी होतात पण त्यास सोडीत नाहींत.

(३०) परक्याजवळ हात जोडून राहतात पण स्वकीयाशीं लढतात. अशी चाल आपले लोकांची आहे. आपसांत प्राण देऊन भांडतात पण परक्याच्या लाथा सोसून नम्र राहतात.

एकूण तीस प्रश्न मीं घातले आहेत ते ज्यास अमान्य असतील त्यांनीं लिहून कळविल्यास मला संतोष होईल. परंतु या समयीं मूर्खपणाच्या समजुती इतक्या दृढ आहेत कीं, त्यांस असें वाटतें कीं, काय हे प्रश्न? त्यांचीं उत्तरें काय द्यावयाचीं आहेत? पण तसें नव्हे. या गोष्टी मोठ्या आहेत व लोकांच्या गैरसमजुती जाव्या व त्यांनीं सूज्ञ व्हावें, अशी इच्छा ज्यास असेल त्यांसच हें पत्र आहे. इतर जे लक्ष्मीचे बंधू आहेत त्यांचा हिशोब व गणना आमचे मनांत मुळींच नाहीं. ते बोलले सारखे न बोलले सारखे ही विनंती. लो. हि.

या व अशा प्रकारच्या इतर समजुतींवर अनेक प्रकारांनीं टीका करण्यांत पुढील बहुतेक पत्रें त्यांनीं खर्चीं घातलीं आहेत. व त्यांत; त्यांच्यामुळें आचार बिघडला हें सूत्र मुख्य धरून त्या समजुतींवर टीका करून शुद्ध आचार कसा असावा हें अनेक ठिकाणीं सांगितलेलें आहे. नं. २८ च्या पत्राचा विषय "**विधिनिषेधरूपधर्माचें मूळ**" असा आहे. त्यांत धर्म कसा पाहिजे त्याचें विवेचन व्यावहारीक

दृष्टीनें पाहतांना अत्यंत मार्मीक केलें आहे असें वाटतें. मनुष्यांचे एकमेकांतील वैयक्तीक व सामाजीक व्यवहार नीट चालत नाहींत याचें कारण आशा, लोभ, क्रोध, इत्यादी मनाच्या प्रवृत्तींत आहे. मनुष्याला पाहिजे ते व पाहिजे तेवढे पदार्थ परमेश्वरानें फुकटच दिले असते व प्रयत्नच करण्याची जरुरी ठेविली नसती तर माणसांची एकमेकांत भांडणें झालीं नसतीं. व मग कायद्यानें, नियमांनीं किंवा धर्मबंधनांनीं मनुष्याचें नियंत्रण करण्याचें कारणच पडलें नसतें. "परंतु ईश्वरी संकेत असा आहे कीं; जसजसे पदार्थ मनुष्यास पाहिजेत तसतसे त्यानें ते निर्माण केले पाहिजेत....परंतू यालोकीं भ्रांती व अज्ञान फार आहे, तेणेंकरून ईश्वरानें मनुष्यास जे पदार्थ उद्योगानें शोधून काढण्यास सांगितलें आहे त्यांतून कितीएक सांपडावयाचे आहेत व त्यांचा अंत नाहीं; परंतु जर सर्व सांपडतील तर सर्व सुखी होतील. परंतु असा काळ कधीं येईल तें तर्कानेंही समजणें कठीण आहे. यास्तव मनुष्यमात्राचा धर्म असा असावा कीं, (त्यांनीं) हे पदार्थ शोधण्याचा प्रयत्न सर्वदा करावा.

अनर्थमक्षरं नास्ति नास्ति मूलमनौषधम् ।
अयोग्यः पुरुषो नास्ति योजकस्तत्रदुर्लभः ॥ १ ॥

....म्हणून मनुष्यानें असा उद्योग करावा कीं, जितकें समजेल तितकें शिकत जावें, ईश्वरानें अक्कल दिली आहे या अकलेच्या जोरानें मनुष्यांनीं एकमेकांच्या बुद्धिबळेंकरून ज्ञानाचा पाठलाग करावा. म्हणजे त्याचे पोटीं सूख आहे. ही गोष्ट सिद्ध आहे. मनुष्याचें वैयक्तीक व सामाजीक कल्याण ही गोष्ट प्रयत्नानें साध्य होणारी आहे. तेव्हां प्रयत्न करण्याची बुद्धी ज्यामुळें विकास पावेल तसें करणें हें धर्माचें काम. या बुद्धीचा गैरे उपयोग लोभामुळें किंवा मोहामुळें मनुष्याच्या हातून होऊं नये एवढ्याकरितां-व केवळ एवढ्या एकच कारणाकरितां-

शास्त्र, नियम वगैरे पाहिजेत; शास्त्र लोकांचे सुखाकरितां केलें आहे. शास्त्राचा मुख्य हेतू हाच आहे कीं; लोकांमध्यें व्यवस्था व्हावी. ज्याचें त्यास मिळावें. कोणाची जबरी कोणावर होऊं नये. मालकी कायम रहावी, प्रजेनें नीट वागावें, राजानें प्रजेचे सुखावर नजर देऊन वसूल घ्यावा, जास्ती घेऊं नये, व खर्च बेतानें करावा. कारण लोकांचे मेहनतीचा पैसा घेऊन राजानें आपल्या सुखाकरितां व हिताकरितां व डामडौलाकरितां निरर्थक शिपाई व अंमलदार बाळगणें व यांजकडे खर्च करणें उचीत नाहीं व अयोग्य मनुष्यास कामावर न ठेवणें हाही राजाचा मुख्य धर्म होय. तर धर्म म्हणजे जे नियम लोकांकरितां केले आहेत ते. व जी आपली योग्यता त्या योग्यतेप्रमाणें व्यापार करणें म्हणजे ब्राह्मण (अर्थात् योग्यतेनें गुणानें, कर्मानें) असल्यास विद्या व शूद्र असल्यास कृषीकर्म करणें हाच धर्म आहे व याप्रमाणें बरोबर चालून प्रतारणा न करणें व कोणास दुःख न देणें हाच पुरुषार्थ आहे. आणि धर्माचें व शास्त्राचें मूळ विचारानें हेंच कळतें."

धर्मसुधारणा या विषयावरील लिहिलेल्या एका पत्रांत (नं. ६४) अशाच प्रकारचे विचार आहेत. त्यांत सुधारणा कोणत्या व कशा झाल्या पाहिजेत याचें विवेचन केलेलें आहे. म्हणून त्यांतील जरूरीपुरता उताराही येथेंच देतों. पूर्वींच्या काळीं व्यवहार बदलत तसतशी शास्त्रांतही सुधारणा होत असे; अशी प्रस्तावना करून व आजच्या परिस्थितींतही यांचप्रमाणें व्हावयाला हरकत नाहीं असें सांगून लोकहितवादी पुढें म्हणतात.—"धर्म सुधारण्याचीं कलमें अशीं आहेत. प्रथम, सर्वांनीं ईश्वराचें भजन अंतःकरणापासून करीत जावें. दुसरें, जसा आपला जीव तसा दुसऱ्याचा जीव मानावा. तिसरें, मुंज, लग्न, प्रेतक्रिया हे तीन संस्कार ठेवून बाकीचे रद्द करावे. चवथें, जें कर्म करावयाचें तें स्वभाषेंत अर्थ समजेल असें करावें. भजन पूजन संस्कार सर्व ज्याचे

त्याचे भाषेंत करावे. संस्कृत भाषा पाहिजे ते शिकवितील. परंतु ज्यांस येत नाहीं, त्यांनीं संस्कृत भाषेंत कोणतें कर्म करण्याची जरूरी नाहीं. प्रत्येकास आपले विचाराप्रमाणें आचार करण्याची व बोलण्या-लिहिण्याची मोकळीक असावी. प्रतिबंध असूं नये. पांचवें, स्त्री-पुरुषांचे अधिकार धर्मसंबंधीं कामांत व संसारांत एकसारखे असावे. येणेंकरून पुनर्विवाह व मोठेपणीं लग्न झालें. सहावें, आचारापेक्षां नीती प्रमूख असावी. आचारांचें महत्व हल्लीं आहे तसें असूं नये. आतां कितीएक बायका लबाड असतात; परंतू पिंपळाच्या प्रदक्षिणा अंतरत नाहींत हें कांहीं उपयोगी नाहीं. सातवें, अर्थाशिवाय कांहीं-एक म्हणूं नये. आठवें, मनुष्यमात्रास तुच्छ मानूं नये. जाति-अभिमान नसावा. सर्वांशीं सारखें दयापूर्वक वर्तावें. सर्वांचें कल्याण करावें. नववें, स्वदेशाची प्रीती व त्याचें कल्याण विशेषेंकरून मनांत वागवावें. दहावें, ज्यास जो पाहिजे तो त्यानें रोजगार करावा. अकरावें, गुणेंकरून व योग्यतेवरून जातिभेद मानावा. कुळेंकरून मानूं नये. बारावें, सरकाराहून प्रजेचे अधिकार अधीक असावे. म्हणजे जे जे रयतेच्या हिताचे कायदे आहेत ते सरकाराशीं भांडून घेत जावे. तेरावें, राजानें जे नियम केले असतील ते व जे ईश्वरीबुद्धिसूचीत नेम आहेत, ते मानावे. चवदावें, विद्यावृद्धीकरितां सर्वांनीं मेहनत करावी. दुःखितांस सूख, रोग्यास औषध, मूर्खास ज्ञान व दरिद्र्यास शक्त्यनुसार द्रव्य देण्यास अंतर करूं नये. पंधरावें व शेवटचें कलम असें आहे कीं, सर्वांनीं सत्यानें वागावें..... .... विद्येमध्यें ज्या ज्या गोष्टी शक्य आहेत, त्यांचा शोध करण्यास आळस करूं नये. आणि सांपडतील त्या सर्व प्रसिद्ध कराव्यात. विद्या व ज्ञान संपादन करण्यास सर्व सारखे अशी मोकळीक असावी. याप्रमाणें धर्म सुधारणा केली असतां आपसांतील तंटेभांडणें मोडून "लोक गंगाजळ-

वत् निर्मळ होतील व त्यांचें एक मत व एक धर्म होईल. व जें पाहिजे तें करतां येईल. असें केल्यावांचून सांप्रतकाळीं हिंदूधर्म भ्रष्ट झाला. त्याचे हातून आम्ही सुटणार नाहीं. हा धर्म सुधारला पाहिजे.........माझे म्हणण्याचा हेतू इतकाच कीं, विरोध मोडावे आणि लोकांनीं परस्पर ममतेनें वागावें. व जसजसें कालेंकरून हे अज्ञानपाश सुटतील तसतसे सोडवावे. परंतु या कार्यास आरंभ करावा म्हणजे बरें पडेल. बहूत लोक वाट पाहतात. ब्राह्मण महारांची निंदा करतात व त्यांस शिवत नाहींत व इंग्रजाजवळ प्रीतीनें बसतात हें पाहून मला आश्चर्य वाटतें. शास्त्राप्रमाणें पाहिलें असतां महार हे बरे; परंतु इंग्रजांचे मंडळींत ब्राह्मण असूं नयेत. तत्रापी हे ब्राह्मण मूर्ख त्यांस समजत नाहीं म्हणून मीं हा पाया योजिला आहे.

धर्म सुधारला तर आचार सुधारेल. पण धर्म सुधारावयाचा म्हणजे लोकांच्या खोट्या समजुती गेल्या पाहिजेत. जुन्याचा फाजील अभिमान नाहींसा झाला पाहिजे. म्हणून नवीन विद्या, नवीन शिक्षण हीं पाहिजेत. जुनी संस्कृत विद्या निरुपयोगी आहे. तिला लोकांनीं किंवा सरकारनें उत्तेजन न देतां पैसा नवीन इंग्रजी विद्येवर खर्च केला पाहिजे व हें पाश्चात्य ज्ञान देशी भाषेंत पुस्तकें लिहून आणविलें पाहिजे असें लोकहितवादी यांचें मत होतें. या प्रकरणीं त्यांचीं ७।८ पत्रें शतपत्रींत आहेत त्यांचा थोडक्यांत सारांश येथें देतों. ब्राह्मणी विद्या, जुनी विद्या किंवा संस्कृत विद्या या नांवांनीं जी विद्या त्या काळीं आमच्या लोकांत रूढ होती, तिच्यावर लोकहितवादींचा मुख्य आक्षेप म्हणजे, ती केवळ शाब्दीक होती, हा आहे. जें शिकणें तें अर्थ समजून शिकलें तर त्याचा उपयोग, नाहीं तर पोपटासारखें शिकण्यांत अर्थ नाहीं असें त्यांना वाटे व तें रास्तच वाटे. पण सभोंवतालचे भटभिक्षूक पाहिले म्हणजे त्यांना अर्थाची कांहीं चाड

नाहीं उलट वेदांचा, शास्त्रांचा अर्थ करणें म्हणजे पाप अशी त्यांची समजूत होती. इतकेंच नाहीं तर ती समजूत चुकीची आहे असें कोणीं सांगितलेलेंही त्यांना खपत नसे. हा सर्व प्रकार पाहून ते संतापत व कित्येक वेळां कडकपणानें, दुसऱ्याचें मन दुखेल अशा रीतीनें लिहीत. हे लेख लिहिले त्यावेळीं वेदविद्येच्या अभिमान्यांचा दुरभिमान कोणत्या थराला जाईल त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव लोकहित-वादींना आला नव्हता. तो पुढें आला. पुण्यांतील दक्षिणा व जुनी पाठशाळा बंद होऊन इंग्रजी कॉलेज झालें त्या वेळीं गोपाळराव प्रभृती मंडळींनीं दक्षिणेचे पैसे देशी भाषेंतून पुस्तकें तयार करण्याकडे लावावेत असा अर्ज केला होता. व त्या कामांत ग्रामण्य वगैरे भानगडी उपस्थीत झाल्या व त्यांना बराच त्रास झाला, वगैरे हकीकत मागें त्यांच्या चरित्रांत आली आहे. तो प्रकार पुढें १८६० च्या सुमारास झाला. पत्रें त्यापूर्वीं १० वर्षांचीं म्हणजे १८४९ सालांतील आहेत. त्या वेळींही त्यांचीं मतें ठाम तयार झालीं होतीं असें त्या पत्रांवरून उघड दिसतें. एका पत्राचा विषय, '**संस्कृत विद्या**' असा आहे. (पत्र नं. ८४) यांत संस्कृत म्हणजे संस्कारावरून शुद्ध केलेली भाषा ती संस्कृत असा शब्दाचा अर्थ करून पुढें त्या भाषेंत जें ज्ञान आहे त्याचा आजच्या काळीं फारसा उपयोग नाहीं अशा मताचें प्रतिपादन केलें आहे. त्या भाषेंतील ग्रंथांत ज्ञान फारसें नाहीं. आहे तें केवळ जुन्या काळचें, त्याचा आतां कांहीं उपयोग नाहीं. या ज्ञानाचे चार प्रकार आहेत. एक वेद किंवा संहिता, ब्राह्मणें, उपनिषदें वगैरे. यांपैकीं संहितेंत अग्नी, मित्रावरुण इत्यादि देवदेवांची स्तुती, छंदांत केलेली असून ब्राह्मणें या भागांत या मंत्रांचा विनियोग सांगितला आहे. म्हणजे यज्ञयाग वगैरे करितांना कोणत्या मंत्रांचा उपयोग करावा, कसा करावा वगैरे गोष्टींचें वर्णन केलें आहे. संहिता व ब्राह्मणें हीं

ब्राह्मण जातीच्या हातांत टाकल्यामुळें व यज्ञयाग इत्यादी कृत्यांनीं ब्राह्मण कोणतीही गोष्ट घडवून आणतील असा धाक इतरांना वाटत असल्यामुळें त्यांचें वर्चस्व हजारों वर्षे राहिलें. संस्कृतविद्येचा दुसरा भाग म्हणजे शास्त्रें व नानाप्रकारचीं मतें. वेदांत, बौद्ध, ब्राह्मणमत, पुराणें वगैरे ग्रंथ झाले. वेदांत्यांनीं कर्मठपणा खोटा आहे असें ठरवून ब्रह्मविचाराला चालन दिलें. बौद्धांनीं यज्ञयागांतील क्रूर प्रकारांची टर उडवून दयाभूत धर्म आहे असें प्रतिपादन केलें. नंतर ब्राह्मणमताचें पुनरुज्जीवन झालें. त्यांत दया, भक्ती, ब्रह्मज्ञान, कर्मठपणा इत्यादी सर्वच गोष्टींची भेसळ करून सर्वांचा संग्रह करण्याचा प्रयत्न केला होता. या सर्वांचें नांव जुनी संस्कृत विद्या. आतां या विद्येचा प्रत्यक्ष व्यवहारांत उपयोग पाहूं लागलें तर कांहीं नाहीं. कारण हें सर्व ज्ञान जुनें, मिथ्या व काल्पनीक आहे. वैदिकाला यज्ञांत पशू कसे मारावे, मंडपाचें तोंड कोणत्या दिशेस असावें या गोष्टींचा खल करण्यांत सर्वस्व आहे असें वाटतें. ज्योतिष्याची दृष्टी शनिमंगळांच्या पीडा व त्यांचीं दानें यांच्या पलीकडे जात नाहीं. नैय्यायीक, मीमांसक हे काल्पनीक पदार्थांची चिकित्सा करीत बसून जग मिथ्या आहे का सत्य आहे, या भ्रांतींत पडतात. मंत्र, जादूटोणा, जपतपें यांच्या मागें लागलेले ब्राह्मण त्यांतच गुंग असतात. याप्रमाणें संस्कृत विद्या निरुपयोगी व नाना प्रकारचे कुतर्क उत्पन्न करणारी, संसारावरील चित्त उडवून आळशी करणारी व निरुपयोगी कर्मे करविणारी आहे. सांप्रतकालीं जें ज्ञान पाहिजे तें त्यांत मुळींच नाहीं. सांप्रत काळचे देश, राज्यें, व्यापार, फौजा इत्यादिकांची माहिती, यंत्रांची उत्पत्ती, कायदेकानू कसे असावे, गैरचाली कोणत्या आहेत, टाकाव्या कोणत्या, ठेवाव्या कोणत्या, हा विचार त्यांस माहीत नसतो. "जोंपर्यंत बाहेरचे देशांतील लोकांचें वर्तमान लोकांस ठाऊक नव्हतें" तोंपर्यंत जुन्याची

सद्दी चालली होती हें ठीकच झालें. परंतु आतां बाहेरचें ज्ञान या देशांत शिरलें त्याचे पुरानें जुनें ज्ञान वाहून गेलें. त्याची तुच्छता अगदीं स्पष्ट झाली. पाठीमागून पोकळ ढोंग चालत आलें, त्याचा पोकळपणा उघडकीस येऊन त्या ढोंगावर पोट भरण्याचें महत्व कमी झालें. तर आतां ज्यांस थोरपणा पाहिजे असेल त्यांनीं सांप्रत काळच्या ज्ञानाची संपदा मिळवण्याचा प्रयत्न करावा. ज्या ज्ञानानें इतर लोकांनीं आपली सरशी केली तें ज्ञान आपण धिक्कारूं नये. कारण कीं, आपणांस त्याचा अनुभव आला आहे. याजकरतां सावधगिरीचें लक्षण हेंच कीं, काळास ओळखून त्याप्रमाणें करावें, असें न केलें तर फार फजीत होऊन दुर्दशा झाली आहे, त्यापेक्षां अधीक होण्याचा संभव आहे. पूर्वीं जुन्या काळचे ब्राह्मण म्हणजे ऋषी वगैरे यांनीं अपुरतीं कामें ठेवलीं तीं आपण पुरतीं करावीं. त्यांनीं वैद्यक पूर्णतेस आणलें नाहीं तर आतां आपण अनेक देशांच्या कल्पना एके ठायीं करून नवे शोध करून तें सुधारावें म्हणजे खरा थोरपणा मिळेल व लोकांचें हीत होईल. असें न होईल तर लोक वैद्यास सोडून नवे डाक्टर, नवीं इस्पितळें यांचा आश्रय करतील. आणि पुराणे वैद्य बिचारे उपाशी मरतील. याचप्रमाणें सर्व विद्यांचें आहे.''

नं. ६२ व नं. ६३ हीं दोन पत्रें याच विषयावरील आहेत. ब्राह्मणांची शिक्षणपद्धती, विशेषतः अर्थावांचून पाठ करणें या दृष्टीनें या पत्रांतून विचार केला आहे. पदें, क्रम, जटापाठ, घनपाठ, उलट-सुलट पदें म्हणणें, पोथीवांचून पदें म्हणणें, व म्हणतां येण्यांत भूषण मानणें इत्यादी प्रकारांचा विचार यांत केला आहे. यांतील विचार खोट्या अभिमानाच्या दृष्टीनें पाहणाराला झोंबणारे असले तरी यथार्थ दिसतात. ब्राह्मणाच्या मुलाचें लहानपणचें शिक्षण म्हणजे लिहिणें वाचणें शिकणें व थोडेंसें वेदपठण करणें एवढें त्या काळीं असे.

व एवढें झालें कीं, मुलगा शिकला असें बापाला वाटूं लागून तो आपल्याला धन्य मानी. या स्थितीला अनुलक्षून लोकहितवादी म्हणतात. " वेदाचा अर्थ करूं नये, पुराणें, शास्त्रें ब्राह्मणाखेरीज कोणीं वाचूं नयेत, परदेशांत गेलें तर भ्रष्ट होतो, अशा नाना प्रकारच्या समजुती त्यांच्या पाहून ते शतमूर्ख होतात. अशीं थोर, श्रीमंतांची मुलें मला पुण्यांत शेंकडों आढळतात व मोठाले वयोवृद्ध कित्येक आहेत त्यांची तर संख्याच नाहीं. वर्तमानपत्रें व बुकें या द्वारानें ज्ञान मिळवणें हें तर त्यांचे कुळाचे शत्रू. व वाचणें व लिहिणें त्यांचे बापाचे वैरी. असे लोक आहेत. यांस ईश्वर कोणत्या रीतीनें ताळ्यावर आणील ते आणो. मला वाटतें कीं, ब्राह्मणाची मुंज झाली कीं त्यांस विद्या पढवावी. कांहीं चांगले ग्रंथ नवीन पद्धतीचे करून त्यांत नीती व ईश्वरभजनाच्या गोष्टी घालून व इतर भूगोल व खगोल वास्तवीक आहेत, अशा गोष्टी लिहून ते ग्रंथ पढवीत जावें. म्हणजे मूर्खपणा जाऊन तो मुलगा चांगला तयार होईल. असे ग्रंथ कोणीतरी केले पाहिजेत.........शास्त्री पंडीत व यांस होय म्हणणारे गृहस्थ काय बोलतात, हें त्यांचें त्यांस देखील कळत नाहीं. कोणी म्हणतात कीं, इंग्रज लोक हे वानर आहेत. तेव्हां माझे मनांत येतें कीं, तुम्हीं बोलतां ते डुकर आहांत. यांस फक्त पाठ करणें ठाऊक आहे. कोणी जुन्या ठशाचे लोक शंख करतात कीं, जुनी वेदविद्या बुडाली; पण महाराज ही विद्या हवी कोणास? पाठ करावयाची ही विद्या कोणत्याही देशांत नाहीं. एक अक्षर उलटें सुलटें मागें पुढें पाठ केलें म्हणजे कांहीं दूध निघतें काय?"

नं. ६९ च्या पत्रांत हाच विषय पुन्हां घेऊन इंग्रजी व संस्कृत विद्यांची तुलना केली आहे. केवळ संस्कृत वाचून उपयोगी ज्ञान मिळणार नाहीं; अशा तऱ्हेची प्रस्तावना करून लोकहितवादी

म्हणतातः—मला निश्चयें करून वाटतें कीं, ज्याला शहाणपणा व ज्ञान मिळवावयाचें असेल त्यानें इंग्रजी भाषा व त्या भाषेंतील ग्रंथांचे तर्जुमे तरी वाचीत जावें म्हणजे त्यास पुष्कळ गोष्टी कळतील. आतां इंग्रजी विद्या फार सुधारली आहे. त्यांजमुळें त्यांतील भूगोलावर एक ग्रंथ पढलेला व संस्कृत किंवा इतर भाषेंत सर्व जमा केले तर एकाची बरोबरी व्हावयाची नाहीं असें आहे. कारण इंग्रज लोकांनीं विद्या फार सुधारल्या; यांजमुळें त्या शुद्ध आहेत. आणि पूर्वींच्या काळीं शोध कमी होते. यामुळें विद्या अर्धवट झाल्या व त्या तितक्याच राहिल्या आहेत. केवळ संस्कृतीनेंच मनुष्य ज्ञानी किंवा शहाणा होईल असें नाहीं. व हें एक संस्कृताचें धोरण आहे कीं, संस्कृत पढलेले भ्रमिष्ट, मताभिमानी, अर्थाचा अनर्थ करणारे असे असतात— आतां संस्कृतांत स्वधर्म आहे. याजकरितां याचें ज्ञान असणें जरूर आहे; परंतु तितक्या पुरतें संस्कृत शिकावें; त्यांतील शास्त्र फार पाहिल्यानें बुद्धीचा विपर्यास होतो.

जुन्या व नव्या विद्यांची याप्रमाणें तुलना करून नवीन विद्या श्रेष्ठ, जास्त उपयोगी असें ठरविल्यावर ती आमच्या लोकांनीं मिळवावी कशी याबद्दल लोकहितवादी यांनीं कांहीं उपाय सुचविले आहेत. त्यांतला एक असा कीं, देशी भाषांतून नवीन ग्रंथ तयार करवून घेऊन ते शाळांतून शिकवावे व मोठ्या लोकांनीं वाचावे. त्यांच्या पिढीचे मोठे लोक संसारांत पडून पोट भरण्याच्या मार्गाला आधींच लागलेले होते. ते यापुढें नवीन कांहीं तरी शिकतील अशी फारशी आशा नव्हती. तरूण पिढीच्या हातूनच कांहीं झालें तर होईल यावर आमची आशा आहे असें ते म्हणत असत. म्हणून पुढें ते म्हणतातः—"यांकरितां विद्याभ्यास जो करविणें तो चांगली समजूत पटेल, लोक विचार करणारे होतील अशा प्रकारचे त्यास

पंतोजी व शाळा पाहिजेत. जी भाषा व जे ग्रंथ प्रथम मुलांचे हातीं पडतात व ज्या मनुष्याची संगत त्यांस असते तशी त्यांची समजूत होते. यास्तव मुलांस ग्रंथ वाचावयास द्यावयाचे ते प्रथम चांगले पाहिजेत. त्यांस सुबुद्धी होऊन त्याची समजूत चांगली पटावी व त्यांनीं बहुत वाचण्यावर लक्ष द्यावें व त्यांच्या मनांत जुन्या........ज्या समजुती येतात त्या सर्व लबाड असें त्यास भासलें पाहिजे. व त्यांस ग्रंथांची गोडी लागून ग्रंथ वाचावे असें त्यांस वाटलें पाहिजे. ग्रंथ करणारास आजकाल या देशांत खप नाहीं. ग्रंथ करून त्यांस विकत घेणार मिळविणें म्हणजे मोठा प्रयत्न पडतो. जुलमानें व बळानें ते लोकांचे गळीं बांधावे लागतात. त्यांजबद्दल किंमत देणें म्हणजे लोकांस असें वाटतें कीं हा पैसा व्यर्थ आहे. यांत पुण्य नाहीं व धर्म नाहीं. याप्रमाणें हे लोक दुर्भाग्य आहेत. यांचा काळ विपरीत म्हणून अशी बुद्धी झाली हें तर उघड आहे. परंतु लोक असें समजतील तर बरें. या देशांत ग्रंथ छापणारास पैसा द्यावा हें उत्तम आहे, हाच धर्म आहे. हें मूर्खांस शहाणे करण्याचें काम हाच श्रेष्ठ धर्म आहे. असें झाल्यावांचून लोक सुधारणार नाहींत.—पत्र नं. ९३.

सामान्य लोक ज्याला धर्म धर्म असें समजतात त्या प्रकारच्या कर्मठपणाचा एक परिणाम किंवा दुष्परिणाम म्हणून जो लोकहितवादींनीं सांगितला आहे तो म्हणजे या देशांतील लोकांची सांसारीक गोष्टीविषयीं फाजील विरक्ती व त्यामुळें भौतीक सुखसोयी व भौतीक संपत्ती देशांत ज्या योगानें वाढेल अशा तऱ्हेच्या उद्योगधंद्याविषयीं लोकांची अनास्था. जग मिथ्या आहे तेव्हां ऐहीक सुखें म्हणजे दुःखाचें मूळ, त्यांचा त्याग केला पाहिजे अशी मनाची एकदां समजूत झाली म्हणजे उद्योग करून संपत्ती मिळवावी व तिचा व्यय करावा याविषयीं मनुष्य साहजीकच बेफिकीर होतो. वैराग्यवृत्ती

ही उद्योगीपणाशीं अगदीं विसंगत आहे, व आमच्या अशा वृत्ती-मुळेंच उद्योगधंद्याकडे, व्यापाराकडे किंवा धाडस आणि जूट ही ज्यांत लागतात अशा प्रकारच्या उद्योगांकडे आमचे लक्ष लागत नाहीं. यामुळें आमचा देश भौतीक संपत्तीनें दरिद्री आहे व त्यामुळेंच परा-धीनही आहे. अशाच प्रकारची मीमांसा लोकहितवादींनींही केली आहे.

एका पत्रांत हिंदुस्थानच्या पराधीनतेचीं कारणें सांगतांना उद्योग-धंद्यांचा अभाव हें कारण सांगून ते पुढें असें म्हणतातः—चाकू, कात्री, सुरी इत्यादि लहान सहान पदार्थ देखील आपल्याला चांगले तयार करितां येत नाहींत. कारण यंत्रज्ञान नाहीं व देशांतील बुद्धिवान लोकांचा कल तें करून घेण्याकडे नाहीं व यामुळें एकीकडे पुष्कळसे लोक केवळ शब्दपांडित्याच्याच विद्या शिकून याचकवृत्तीनें कसेंतरी पोट भरतात, तर दुसरीकडे परदेशचे लोक येथें येऊन सहजासहजीं लाखो रुपये व्यापारांत मिळवून परत जातात. अशी स्थिती दिसते. ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य, शूद्र हें पूर्वीचे चार वर्ण गुणकर्मांनें झालेले होते. त्या वेळीं ब्राह्मण विद्याव्यासंग करीत; वैश्य व्यापार करीत वगैरे व्यवस्था असे. आतां हल्लीं ही वर्णव्यवस्था मोडली आहे. ब्राह्मण पोटभरू झाले आहेत, क्षत्रिय लोपले व वैश्य परदेशाशीं व्यापार वगैरे करीत नाहींत तर उलट सर्वांनाच नौकरी करून पोटाला मिळवण्यांत प्रतिष्ठा वाटते. तेव्हां सर्व शूद्रत्त्वाला पोंचले काय ? अशा प्रकारची खोंचदार विचार-मालिका एका निबंधांत व्यक्त केलेली आहे. त्याप्रमाणें एखादी जागा सरकारी नोकरींत रिकामी झाली तर त्या ठिकाणीं हजारों अर्ज येतात. वर्षानुवर्ष वरिष्ठ अंमलदाराच्या घरीं खेटे घालण्यांत उमेदवारांना लाज वाटत नाहीं. यापेक्षां कांहींतरी व्यापार उद्योगधंदे करून पोट भरणें स्वाभिमानाला जास्त पोषक होईल असें त्यांचें म्हणणें आहे. देशांतील शिकलेले लोक व्यापार उद्योगधंदे करूं लागले म्हणजे त्या

निमित्तानें त्यांचें बाहेर देशांशीं दळणवळण वाढून निरनिराळ्या चालीरीती, राज्य करण्याच्या पद्धती वगैरेंचें ज्ञान त्यांना होईल व कलाकौशल्य, ज्ञान व संपत्ती यांची संपादणी आमच्या लोकांनीं केल्यावर आज राज्यकर्ते जे आम्हांला तुच्छ मानतात तसे ते पुढें लेखणार नाहींत व त्या प्रकारानें लोकांची उन्नतीही होईल असें त्यांचें मत होतें. पण हें सर्व घडून येणें इंग्रजी राज्य व इंग्रज लोकांचा सहवास यांमुळेंच शक्य झालेलें आहे. पूर्वींच्या काळीं या गोष्टी कोणी मनांत आणिल्या नसत्या किंवा कोणास बोलून दाखवितां आल्या नसत्या, करणें तर लांबच राहिलें. म्हणून इंग्रजांचा सहवास ईश्वरी कृपेमुळें या देशाला प्राप्त झाला आहे असें आपण समजलें पाहिजे असें ते म्हणत. पेशवाईच्या अखेरच्या काळांत त्या बेबंदशाहींतून, पेंढाऱ्यांच्या व ठगांच्या उपद्रवांतून, बाहेर पडून नुकत्याच समाधान व शांतता अनुभवूं लागलेल्या पिढींतील एका पुरुषाचे हे विचार आहेत एवढी गोष्ट लक्षांत ठेविली म्हणजे आज कसल्याही स्वराज्याची स्तुती करणाऱ्या आमच्या पिढीलाही त्यांत हंसण्याजोगें कांहीं दिसणार नाहीं असें वाटतें. लोकहितवादी यांच्या ग्रंथांतून जरूर तेवढे एकदोन उतारे वरील मतांच्या समर्थनाला उपयोगी पडतील असे येथें देतों.

उद्योगप्रशंसा, कमती कशाची, निरुद्योगीपणाच्या चाली, ब्राह्मणांच्या चालीरीती वगैरे विषयांवर लिहिलेल्या पत्रांतून तींच तींच मतें पुन्हां पुन्हां सांगितलीं आहेत. त्यापैकीं ४४ नंबरचें पत्र विशेष महत्त्वाचें आहे म्हणून उतारा त्यांतूनच घेतला आहे. पत्राचा विषय **'हिंदु लोकांनीं उद्योग करण्याची अवश्यकता'** असा आहे. पूर्वीं या देशांत लोक थोडे व समृद्धी जास्त अशी स्थिती असल्यामुळें प्रजा सुखी होती. आज लोक पुष्कळ, पण पूर्वींच्या सुखासमाधानाच्या काळांत उत्पन्न झालेल्या, निरुपयोगीपणाच्या, कालक्रमणाच्या किंवा

कालापव्ययाच्या चाली मात्र रूढ आहेत त्या आहेतच. त्यांमुळें दारिद्य वाढत आहे. अशी प्रस्तावना करून लोकहितवादी पुढें म्हणतातः—“सर्व आळशी लोकांस पुरेल अशी समृद्धी या देशांत नाहीं. जसें एका घरांत दहा मनुष्यांचें अन्न असतें, तेथें पंचवीस पाहुणे आले म्हणजे घरच्या माणसांनीं उपाशी रहावें तरच पाहुण्यांचा कांहीं निर्वाह होईल; तशीच या देशाची हल्लीं स्थिती आहे. पहिल्यानें मुसलमान लोक व मग इंग्रज या देशांत आले—बाहेरचे जे येतात ते कांहीं मेहनत करावयास येत नाहींत. ते आयतें खावयास येतात. इंग्रज आले त्यांनीं—सुखाच्या जागा, मोठीं कामें काजें उपटलीं. हजारों इंग्रज लोक व हजारों शिपाई इकडे येऊन अमीराप्रमाणें राहतात. इतक्या या लोकांचें पोषण हिंदू लोकांचे मेहनतीनें जें उत्पन्न व्हावयाचें त्यांतूनच होतें. वास्तवीक म्हटलें तर पाहुणे आले त्यांनीं उपाशी रहावें. पण हे साधारण पाहुणे नव्हत तर ते शूर, विद्वान्, गुणी व जबरदस्त आहेत. तेव्हां आपले लोकांपुढें ठेवलेल्या पत्रावळी त्यांनीं ओढल्या आणि हे लोक त्यांचे तोंडाकडे पहात बसले.........त्यामुळें हे लोक भिकारी झाले आहेत. अमीरपणा, शिपाईगिरी, राज्यकारभार या लोकांकडे होता, तेव्हां कोणतेंही प्रकारें दुर्भिक्ष नव्हतें.........परंतू या देशांतील कामें व व्यापार इंग्रज लोकांनीं घेतले. जड्‌ज तेच, मॅजिस्ट्रेट तेच, वस्त्रें विकणारे तेच माल आणणारे तेच, टांकसाळ घालणारे तेच, व शिपाई तेच. इतक्या लोकांचीं कामें पूर्वी आमचे मध्यें होतीं तें टाक होतें. परंतु तीं सर्व त्यांचे हातीं गेलीं. तेव्हां ज्या ज्या लोकांचीं कार्यें त्यांनीं घेतलीं ते ते लोक रिकामे झाले. आणि उपाशी मरूं लागले. ...असा प्रसंग आला. तेव्हां आपले लोकांस सुखी होण्याची युक्ती कोणती म्हणाल तर अशी आहे.

याजकरिता या लोकांनीं विद्या व ज्ञान यांचे प्राप्तीस झटावें. व इंग्रजांप्रमाणें शहाणें व्हावें आणि जे व्यापार ते करतात ते आपण करावेत. कोणी म्हणतील कीं, त्यांस द्रव्य अनुकूल आहे आणि या लोकांजवळ द्रव्याची अनुकूलता नाहीं. तर ही गोष्ट खरी आहे. परंतु त्याचा निर्णय आज लिहिणें जरूर नाहीं. जेव्हां सर्व लोक पुढें सरावें अशी इच्छा करतील व रानटीपणाच्या समजुती सोडून देतील तेव्हां अनुकूलता सहज होईल."........याचसंबंधानें या देशांतील लोकांचें दारिद्र्य नाहींसें कसें होईल असा विचार करीत असतांना कांहीं मार्मीक विचार त्यांनीं प्रसिद्ध केले आहेत ते या ठिकाणीं देतों. हे विचार १८५० तील म्हणजे सार्वजनीक काकांची पुण्यांतील स्वदेशी सुरू होण्यापूर्वीं काढलेले आहेत. नं. ६० च्या पत्रांत लोकहितवादी म्हणतातः—" दुसरा तूर्त दारिद्र्य मोडण्यास उपाय असा आहे कीं; ब्राह्मण लोकांनीं आपल्या मूर्खपणाच्या समजुती सोडाव्या आणि केवळ कारकून आणि भट हे दोनच रोजगार आम्ही करूं असें म्हणूं नये. या देशांत आणखी पुष्कळ रोजगार आहेत व तेही आतां दिवसेंदिवस इंग्रज घेत चालले. सावकारी, शेतकी वगैरे इंग्रज करूं लागले, हेच रोजगार आपले लोकांनीं करावेत. कोणते म्हणाल तर कांच, कापड, सुरी, कात्री, लांकडी सामान, घड्याळें, चाबूक, यंत्रें इत्यादि पुष्कळ पदार्थ इंग्रज इकडे खपवितात. हीं सर्व आपले लोकांनीं करावयास शिकावें व येथें जो माल खपणार नाहीं तो दुसऱ्या देशास घेऊन जावा आणि तेथें विकावा. पुष्कळ देश आहेत या गोष्टीचा शोध करावा व इंग्रजांचे देशाचें सामान बंद करावें. किंबहुना आपलें सामान त्यांस द्यावें. परंतु त्यांचें आपण घेऊं नये. जो इकडे उत्पन्न होईल तितका माल घ्यावा. विलायती कापड घेऊं नये. यास्तव आपल्यास जाडींभरडीं कापडें

नेसावयास लागलीं तर काय चिंता आहे ! परंतु आपले देशाचें रक्षण करावें. असें झालें म्हणजे बहुत रोजगार रहातील, परंतू हें या लोकांस सुचत नाहीं. यांस असें वाटतें कीं, आजपर्यंत आपण केलें नाहीं तें पुढें करणार नाहीं व भलताच रोजगार करणार नाहीं. दहांबरोबर मरण लग्नासमान आहे, असें ते मानतात; आणि उपाशी मरतात. भट पन्नास हजार खेपा घालतात तेव्हां एक श्राद्धाचें आमंत्रण येतें. तसेंच शंभर धक्के कोंडींत खातात तेव्हां दोन पैसे दक्षिणा मिळवतात, चोरालबाडाची स्तुती करतात तेव्हां चार पैसे काढतात. दारू पिणारानें शुद्ध व्हावयास पैसा दिला म्हणजे त्यास शुद्ध करतात. सांप्रत ब्राह्मण पैसा दिला म्हणजे कोणतेंही दुष्कर्म करावयास सोडीत नाहींत. तसेंच उमेदवार, कारकून शंभर खेपा घालतील तेव्हां दप्तरदाराची भेट, पांचशें खेपा घालतील तेव्हां तो या म्हणतो. मग पंचवीस वर्षें गांवांत भीक मागून त्याचे घरीं काम करावें. चाकरी क्वचित् कोठें येणार व मग ती प्रथम आपल्या सोयऱ्याधायऱ्यांस देणार म्हणजे सर्व उमेदवारांनीं हात आपटीत बसावें. असे त्यांचे हाल होतात व माणसें अशीं जिकीरीस येतात तीं पाहवत नाहींत. यास्तव यांनीं स्वस्थपणानें दुसरे रोजगार करावे. म्हणजे इंग्रज लोकांच्या शिरस्तेदारांच्या शिव्या, भटांचा अपमान हें कांहीं सोसावयास नको."

प्रभाकर, १३ मे १८४९ लोकहितवादी.

देशी उद्योगधंद्यांविषयींची ही विचारसरणी सामान्यतः बरोबर असली तरी त्यांत एक मोठा दोष आहे. कारकुनी पेशाचे किंवा मानसीक श्रमाचे धंदे सोडून कारागिरीचे धंदे करण्याला या देशांतील लोकांनीं सुरवात केली म्हणजे देशाची उर्जितावस्था एकदम

होण्यास उशीर नाहीं; अशा तऱ्हेची समजूत लोकहितवादींची होती. ही समजूत चुकीची आहे. वाफ व वीज या दोन प्रचंड शक्तींचा शोध लागून त्यांचा उपयोग उद्योगधंद्यांकडे होण्याची एकदां सुरवात झाल्यानंतर या नवीन परिस्थितींत मानसीक श्रमाचे, पांढरपेशा वर्गाचे धंदे व उदीम, व्यापार, कारखाने,या दोहोंतही बुद्धिमत्ता सारखीच लागते. एखाद्या मोठ्या कारखान्याची हल्लींच्या दिवसांत उभारणी करावयाची तर भांडवल मिळविण्यापासून तों कच्चा माल, मजूर, व्यवस्था, विकणें, या सर्व गोष्टी पूर्ण होईपर्यंत व्यवस्था करावयाची म्हणजे कारखान्याचा मालक किंवा व्यवस्थापक जो कोणी असेल त्याच्या आंगीं बुद्धिमत्ता, ज्ञान, अनुभव, धोरण हे गूण फार वरच्या प्रतीचे असले तरच चढाओढींत त्या कारखान्याचा टिकाव लागतो, अशी आज वस्तुस्थिती आहे. यामुळेंच युरोपांतील सुधारलेल्या देशांत, विश्वविद्यालयांचें जुनें स्वरूप बदलून त्यांना नवीन स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे, व नवीन प्रकारचीं विद्यालयें (औद्योगीक) स्थापन झालीं आहेत आणि होत आहेत. विद्यालयें व कारखाने यांचे संबंध जास्त निकट झालेले आहेत. शारीरीक श्रमांच्या व्यवसायांत लक्ष घालणें म्हणजे सुशिक्षीत माणसाला कमीपणाचें तर वाटत नाहींच, उलट विश्वविद्यालयांतील मोठमोठ्या विद्वानांना देखील अशा कामाकडे आपलें बुद्धीसर्वस्व खर्च करणें हें एक राष्ट्रीय कर्तव्य आहे असें वाटतें. या दृष्टीनें पहातां पांढरपेशा मंडळींनीं आपले व्यवसाय सोडून "घिसाडकामाकडे" मोर्चा फिरविला म्हणजे देशांतील दारिद्र्य एकदम नाहींसें होईल ही कल्पना व्यर्थ आहे असें वाटतें. पण या गोष्टी आज जवळजवळ एका शतकाच्या अनुभवानें आम्हांला कळतात. त्या लोकहितवादींना त्या काळांत कळल्या नाहींत म्हणून आम्हीं त्यांना दोष देत नाहीं. आज देखील तशाच प्रकारचीं

मतें व्यक्त केलीं जातात. त्यांची वास्तवीक किंमत कळावी एवढ्याच-करितां हें थोडेंसें विषयांतर केलें आहे.

इंग्रजांचा सहवास परमेश्वर कृपेनेंच या देशांतील लोकांस झाला आहे असा लोकहितवादींचा दृढविश्वास होता व तो त्यांच्या पत्रांतून व लेखांतून अनेक ठिकाणीं व्यक्त झालेला आहे. त्याचप्रमाणें इंग्रज लोकांपासून आमचे लोक शहाणपण शिकतील व आपला राज्य-कारभार आपण पाहण्याची हिंमतही लवकरच त्यांचे अंगीं येईल असें त्यांना वाटत असे. ४६ नंबरचें पत्र या विषयावर आहे. त्यांत ते म्हणतातः—"इंग्रज लोक यांनीं इकडे राज्य संपादन केलें. त्याचें कारण काय; याचा विचार करितां दिसतें कीं, हिंदू लोकांमध्यें मूर्ख-पणा वाढला. तो दूर होण्याकरितांच हे गुरू दूर देशांतून ईश्वरानें इकडे पाठविले आहेत. पहा, हिंदू लोकांस हा मोठा लाभ आहे कीं, इंग्रज लोकांचे राज्यामुळें हिंदू लोकांत जागृती झाली व पृथ्वीवर काय काय आहे हें कळूं लागलें. ज्यास कोंकणापासून पुण्यापर्यंत प्रदेश ठाऊक त्यास पूर्वींचे लोक मोठा माहीतगार असें म्हणत; परंतु आतां बहुतांस इंग्रजांचा प्रदेश, इंग्लंड व अमेरिका माहीत झाली हें सर्व इंग्रजांमुळें झालें. ईश्वरानें ही शहाणपणानेंच योजना केली आहे. लोकांची झोंप जाण्यास दुसरा इलाज नव्हता. सती जाणें जलसमाध घेणें, पोरें मारणें, प्रयागास करवत घेणें, जगन्नाथास रथ उरावर घेणें व हिमालयास स्वर्गास जाणें इत्यादी अघोरी आणि लज्जास्पद चालींमुळें ईश्वराचा क्षोभ अत्यंत झाला तेव्हां दुष्ट लोकांस ताळ्यावर आणण्यास ईश्वरानें इंग्रज सरकारची योजना केली.

(नं. ५४) दुसऱ्या एका पत्रांत या सहवासापासून होणाऱ्या फायद्यांचें दिग्दर्शन केलें आहे, तें असें. आतां हिंदू लोकांनीं उघड पहावें कीं, आम्ही श्रेष्ठ कीं दुसऱ्या देशाचे लोक श्रेष्ठ. ग्रंथांवरून

पहावें व लोकांचें तोंडून ऐकावें तेव्हां समक्ष भेट झाली तर चांगलें कीं नाहीं याचा विचार पहावा. तेव्हां साक्षात् शहाणे लोकांची गांठ पडून हिंदू लोकांच्या वाईट चाली बहूत सुटल्या व आणखीही किती एक सुटतील आणि त्यांचीं मनें शुद्ध होऊन त्यांस राज्य-कारभार, व्यापारधंदा कसा करावा हें ज्ञान येईल. देशसुधारणा क्षणांत होत नाहीं, तीस पुष्कळ विलंब लागतो. लहानमुलांस शहाणे होण्यास दहावीस वर्षे लागतात, मग हा देश चांगला होण्यास दोनचारशें वर्षें लागतील. तोंपर्यंत या लोकांस दुःख आहे. परंतु त्यास उपाय नाहीं. जशी शाळेमध्यें मुलांनीं शिक्षा घेतली पाहिजे तद्वत् हें आहे. यापासून उत्तम फळ पुढें होईल. या देशाचे लोकांनीं वर्णसंकर होईल व धर्म बुडेल हें कांहीं भय बाळगू नये. वर्णसंकर होत नाहीं व धर्म बुडत नाहीं. परंतु मूर्खपणा मात्र बुडेल. धर्मामध्यें अधर्म भेसळ झाला आहे; त्यास लोक अधर्म म्हणतात. तें मात्र ज्ञानचक्षू आल्यावर जाईल. वर्ण जे आहेत ते स्वाभावीक सृष्टींत आहेत. म्हणजे कोणतेही देशांत वर्ण नाहींत असें नाहीं वर्ण म्हणजे इतकेंच कीं; चार प्रकारचे व्यापार. ते सर्व देशांत नेहमीं असावयाचेच. मात्र हल्लीं जो वर्णसंकर आहे म्हणजे वास्तवीक ब्राह्मण नसतां ब्राह्मण म्हणवितात; शूद्रअसतां ब्राह्मण म्हणवितात व ब्राह्मण असतां ब्राह्मण म्हणत नाहींत; हा वर्णसंकर मात्र जाईल, आणि व्यवस्थीत होईल.........लोक शहाणे झाले म्हणजे इंग्रजांस म्हणतील कीं, तुम्हांसारखेच आम्ही शहाणे आहों; मग आम्हांस अधिकार कां नसावे ? मग हिंदू लोकांचें असें बहुमत पडलें म्हणजे सरकारास देणें अगत्य आहे. इकडील लोक राज्याचा कारभार चांगला करूं लागले, लांच खावयाचें सोडून दिलें म्हणजे मोठालीं कामें गव्हनराचीं सुद्धां त्यांचे हातीं येतील. आणि आपले

लोक पार्लमेंट व स्वराज्य भोगतील—वगैरे असें होईल यांस संशय नाहीं; अशी मागील इतिहासावरून कल्पना होते आणि हें तथ्य आहे. अशी खातरजमा आहे."

शतपत्रांत गोपाळरावांनीं जीं निरनिराळीं मतें व्यक्त केलीं आहेत. त्याचें येथपर्यंत दिग्दर्शक केलें आहे. या मतांचा अनुवाद पुढें सर्व आयुष्यभर थोड्या फार फरकानें ते करीत होते. पेनशन घेऊन ते पुण्यास येऊन राहूं लागले त्यावेळीं त्यांनीं **स्वाध्याय** म्हणून जो ग्रंथ लिहिला आहे त्यांत, व विशेषतः त्याच्या शेवटीं जोडिलेल्या परिशिष्टांत याच मतांची पुनरावृत्ती झाली आहे. ग्रामण्यें, बहिष्कार इत्यादिकांचे कटु अनुभव गोपाळरावांना जसजसे स्वतःच्या आयुष्यांत आले, व बाहेर प्रांतांत फिरून लोकांची मागासलेली स्थिती जेव्हां प्रत्यक्ष नजरेनें त्यांनीं पाहिली तेव्हां आपण म्हणतों तें बरोबर आहे असा विश्वास त्यांना जास्त जास्त वाटूं लागला व त्यांचीं मतें सुधारणेला जास्तच अनुकूल झालीं. थोडासा फरक एवढाच झाला कीं, प्रार्थना-समाज, आर्यसमाज, थिऑसफी इत्यादी धर्माच्या पुनरुज्जीवनाकरितां चाललेल्या अनेक चळवळींचा व विशेषतः आर्यसमाजाच्या चळवळीचा त्यांच्या मतांवर अनुकूल परिणाम होऊन (कदाचित् अहमदाबाद येथें दयानंदस्वामींचा निकट परिचय झाला त्याचें हें फळ असेल) ते शेवटीं शेवटीं वैदीक धर्माचा पुरस्कार करीत असत. वेदांत जें सांगितलें आहे त्याचा पुन्हा उद्धार केला पाहिजे, व मधल्या काळांत जें बरेंचसें स्मृती-शास्त्रें-रूढी यांच्यामुळें आमच्या रीतीरिवाजांत घुसलें आहे तें काढून धर्म शुद्ध केला पाहिजे, अशा मतांकडे त्यांचा कल (या) अखेरच्या दिवसांत झुकत होता कीं काय, अशी शंका **स्वाध्याय** हें पुस्तक वाचतांना पुष्कळ वेळां मनांत येते. दयानंदाच्या शिकवणीचा एवढा अधीक परिणाम झालेला दिसतो कीं, जुन्याचा अभिमान

पूर्वींच्या लेखांत जो अस्पष्ट, अस्फूट, अशा रीतीनें दिसत असे त्याला "साध्यायां"त व्यक्त स्वरूप आलेलें आहे. गोपाळरावांच्या सामाजीक, धार्मीक, राजकीय मतांची परिणती या पुस्तकांत झालेली आहे असें म्हणावयाला हरकत नाहीं. म्हणून थोडक्यांत या मतांचाआशय काय आहे तें सांगतों.

"आर्य लोकांच्या शास्त्रांत स्वाध्याय करावा असें लिहिलें आहे व हें कर्म नित्य आहे म्हणजे प्रतिदिवशीं केलें पाहिजे. वेदवेदांगांचें दररोज सार्थ अध्ययन करणें याचें नांव स्वाध्याय. याला ब्रह्मकर्म असेंही म्हणतात. ब्रह्मकर्मास ब्रह्मचर्य आवश्यक आहे. परंतु हल्लींच्या हिंदू समाजानें आचार सोडला, लोक स्वेच्छ व असन्मार्गी झाले, म्हणून प्रजा दुर्बल, क्षीण होऊं लागल्या. देशांत वाईट चालीरीतींचा बुजबुजाट झाल्यामुळें देशावर प्रीती करावी असेंही कोणास वाटत नाहीं; व जोंपर्यंत स्त्रियांची विटंबना, जातीभेद असे प्रकार लोक चालू देतात तोंपर्यंत देशावर प्रीती करा असें सांगणेंही निरर्थक आहे. झाड मोठ्या जोमानें वाढून त्याचा चांगला विस्तार व्हावा, त्याची छाया लांबवर जाऊन तिचा लोकांस उपयोग व्हावा आणि त्यास चांगलीं फळें येऊन त्यांचा सर्वांस उपभोग मिळावा अशी इच्छा करणारानें त्या वृक्षाचें बीजारोपण जर खडकावर केलें तर त्याचे हेतू कितीसे सिद्ध होतील? त्याचप्रमाणें लोकांनीं देशावर प्रीती करावी अशी इच्छा असल्यास प्रथमतः स्वदेशवृक्षाची चांगली जोपासना करण्याकरितां त्याजमध्यें असणाऱ्या अविचारजन्य चालीरूढीरूप घातूक मुळ्या, सद्विचाररूपी कोयत्यानें समूळ खणून काढिल्या पाहिजेत; व त्यास सत्संगजीवनानें व सद्विद्यांच्या खतानें चांगली पुष्टी दिली पाहिजे म्हणजे आपोआपच त्याच्या योग्य काळीं त्यास देशप्रीतीरूपी फळांचा बहर येईल. सारांश, प्रीती करण्याविषयीं लोकांच्या सांगण्याची आव-

श्यकताच नाहीं. प्रीतीजन्य पदार्थ असला म्हणजे तो आपणच सर्वांचें अंतःकरण आपणांकडे ओढून घेतो. तद्वत् देशामध्यें प्रीत्युत्पादक चालीरीति उत्पन्न झाल्या म्हणजे लोक सहज देशप्रीती व देशाभिमान बाळगतील. आमच्या देशांतून स्वदेशप्रीतीचें व पूर्वजांच्या अभिमानाचें बीजच नाहींसें झालें आहे, यास वर लिहिल्यापैकींच कांहीं तरी कारणें असावीं. ज्यांनीं सतीची चाल बंद केली, पुनर्विवाह सुरू केला, स्त्रीशिक्षण चालू केलें व अनेक विद्याशाळा स्थापिल्या त्यांनीं देशप्रीती-रूप वृक्षाचें बीज रुजत घातलें असें म्हणावयास कांहीं हरकत नाहीं"

अशा तऱ्हेची प्रस्तावना करून स्वाध्यायांत ज्यांचा अंतर्भाव होतो तीं वेदवेदांगें, शास्त्रपुराणें, स्मृती, मंत्रतंत्राचे प्रकार वगैरे गोष्टींची माहिती ग्रंथाच्या आरंभीं दिली आहे. ही माहिती सांगून झाल्यावर एवढाच स्वाध्याय असेल तर हें ज्ञान आमच्या आजच्या गरजांना किती व कसकसें अपुरें आहे हें प्रत्येक ठिकाणीं टीका करून दाखविलें आहे. शेवटीं मूळ ग्रन्थाहूनही मोठीं अशीं परिशिष्टें जोडिलीं आहेत; त्यांत पुराणांचा बाष्कळपणा, पुनर्विवाह, पतितपरावर्तन, भिक्षुकी वगैरे अनेक विषयांवर मार्मीक पण प्रचलित लोकमताला अगदीं विरुद्ध असे विचार कित्येक ठिकाणीं सौम्य भाषेंत, बऱ्याच ठिकाणीं वाचकांच्या व विशेषतः पुराणमताभिमानी वाचकांच्या मनाला झोंबेल अशा भाषेंत; पण सर्वत्र अत्यंत कळकळीनें व स्पष्ट-पणानें आणि केवळ लोकांचें हीत व्हावें ही एकच भावना मनांत धरून व्यक्त केलेले आहेत. आणि शेवटीं स्वाध्याय म्हणजे आज उपयोगीं पडणाऱ्या सर्व विद्यांचें अध्ययन अशी व्यापक व्याख्या करून इतिहास, राज्यकारभार, कायदेकानू, राजनीती, उद्योगधंदे, शिक्षण वगैरे अनेक विषयांवरील माहिती व त्यासंबंधानें आपले विचार लोकहितवादी यांनीं व्यक्त केले आहेत. या परिशिष्टांतून

व्यक्त केलेलीं मतें शतपत्रांतील मतांहून निराळीं नाहींत. म्हणून त्यांची पुनरावृत्ती येथें करीत नाहीं. लोकहितवादींनीं आमच्या जुन्या विद्यांची मनसोक्त निंदा केली असा त्यांच्यावर आरोप अनेक टीकाकारांनीं केला आहे व विशेषतः पुराणांस शिमग्याची उपमा दिल्याबद्दल तर सर्वजणांचाच त्यांच्यावर घुस्सा झालेला दिसतो. तेवढ्या विषयापुरतें पुराणांविषयीं त्यांचें मत काय होतें तें कळावें म्हणून जरूरीपुरते एकदोन उतारे त्या परिशिष्टांतून वगैरे येथें घेतों.

"पुराणें एकंदर अठरा असून, त्यांत प्रत्येक पुराणांत एक देव मुख्य कल्पून त्याची स्तुती व थोडीशी भरीला इतर देवांची निंदा असा प्रकार केला आहे. निंदेवांचून म्हणून कोणताही देव या रीतीनें शिल्लक राहिला नसून स्तुतीची तर सर्वच ठिकाणीं अतिशयोक्ती झाली आहे. पुष्कळ ठिकाणीं पुराणांचे लेखक कवित्वांत घसरले. त्यांनीं गौरवार्थ म्हणून जी निंदा स्तुती केली ती आज आपण शब्दशः खरी खोटी मानितों. यामुळें एकंदरींत परिणाम पुराणांनीं धर्मांत फार घोंटाळा केला एवढाच शिल्लक राहतो. जुनीं अठरा पुराणें सोडून दिलीं तर अर्वाचीन काळीं त्यांत घुसडून दिलेलीं किंवा स्वतंत्र रीतीनें लिहिलेलीं नद्या, क्षेत्रें इत्यादिकांचीं महात्में, स्तोत्रें वगैरेंनीं तर हा घोंटाळा ज्यास्तच केला. अर्वाचीन साधुसंतांनीं मात्र पुराणांची खरी योग्यता ओळखिली होती असें दिसतें. पुराणांच्या एकंदर काळाला हिंदुस्थानच्या इतिहासांतला पडता काळ असें म्हणतां येईल. त्यांच्यामुळें जातीजातींतील कलह माजले, एका जातीचें फाजील स्तोम माजलें व इतर जातींच्या मनांत आपल्या हीनत्वाची खोटीच कल्पना दृढमूल झाली. कदाचित् या प्रकारचीं बरींचशीं वर्णनें कोणी तरी मागाहून मूळ पुरणांत घुसडून दिलेलींही असतील. तथापी एकंदरींत पुराणांचा परिणाम अनिष्ट झाला.

"येथपर्यंत पुराणांपासून या देशावर आलेल्या अनर्थांचें—अज्ञान-प्रसारांचें—वर्णन यथार्थत्वेंकरून केलें. तरी त्यांतील गुणांविषयीं स्तब्ध राहणें हें अधमपणाचें होईल असें आमचें मत आहे. पुराणांतील पुष्कळशीं वर्णनें म्हणजे कवींची लापिका किंवा रसभरीत काव्य एवढी खूणगांठ मनाशीं बांधिली म्हणजे पुराणांचा उद्देश ईश्वराचे ठिकाणीं मनुष्यांची भक्ती वाढवावी असाच होता असें म्हणणें भाग आहे. वाद एवढाच कीं, मुख्य गोष्टी कोणत्या व अलंकारभूत कोणत्या याचें भान कवींना व वाचकांना दोघांनाही न राहिल्यामुळें खऱ्याचें खोटें होऊन घोंटाळा झाला आहे. तरी देखील अज्ञानी लोक, स्त्रिया, मुलें वगैरे यांच्या समोर पुराणांनीं स्त्रीपुरुषांच्या चारित्र्याचे चांगलें आदर्श पुष्कळच ठेविले व त्यामुळें हिंदुस्थानांतल्या स्त्रियांइतक्या सदाचरणी, धार्मिक, विनम्र, पापभीरू, सुशील अशा स्त्रिया इतर देशांत सांपडणार नाहींत.........

"....सर्वांनीं विचारपूर्वक पुराणांतील तत्त्वार्थाचें ग्रहण केल्यास पुराणांनीं एकंदरींत लोकांवर उपकारच केले आहेत असें म्हणावें लागेल. धर्माचें सौलभ्य पुराणांनीं करून दिलें. तोच क्रम त्यांतील रहस्य ओळखून प्राकृत साधुसंतांनींही चालू ठेविला. पण हें सर्व आज लोपलेलें आहे. पुराणांचें खरें तत्त्व व त्यांचा खरा उपयोग जेव्हां लोक समजूं लागतील तेव्हांच ते व त्यांचा देश उर्जितावस्थेस येईल व काल्पित कालिपाशांतूनही ते मुक्त होऊन ऐश्वर्याप्रत पावतील."

खास लोकहितवादींचीं मतें ज्यांत स्पष्टपणें प्रतिपादन केलेलीं आहेत असे 'शतपत्रें' व 'स्वाध्याय' हे ग्रंथ—एक अगदीं पूर्व वयांतील, पहिलाच—व दुसरा जवळ जवळ अखेरीच्यापैकीं एक—घेऊन त्यांतील मुख्य मुख्य भागांचा खुलासा येथपर्यंत केला आहे. हे दोन्ही ग्रंथ जोडीनेंच वाचिले पाहिजेत. म्हणजे जुन्याचें खंडन व

नव्याचें मंडन लोकहितवादींनीं कोणत्या प्रकारानें केलें आहे तें समजतें. त्याचप्रमाणें दोहींची तुलना करूं लागलें म्हणजे पहिल्यात—शतपत्रांत—अर्थात्च तीं मूळचीं पत्रें आहेत व त्यांचा लेखनकाल १८५० च्या सुमाराचा आहे ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेविली पाहिजे—एक प्रकारचा सरळपणा, मनाला येईल तें भाडभीड न धरतां सांगण्याची प्रवृत्ती व लोकहिताविषयीं कळकळ हे गूण पूर्णपणें प्रत्येक ओळींत भरले आहेत असें वाटतें. दुसऱ्यांत—हा ग्रन्थ उत्तर वयांत, शांतपणीं, आणि ग्रंथ म्हणून लिहिला ही गोष्ट लक्षांत घेतली तर—सरळपणा व कळकळ या गोष्टी आहेतच, पण त्याचेबरोबर अनेक प्रकारच्या माहितीची जोडही झालेली दिसते व एवढ्या लहानशा पुस्तकांत इतकें भांडार सांठविलें आहे व तेंही अगदीं सहजासहजीं लीलेनें, याचें मोठें कौतुक वाटतें. "स्वाध्याय" म्हणजे जुन्या कल्पनेप्रमाणें ब्राह्मणाला अवश्य असणारें सर्व ज्ञान या पुस्तकांत थोडक्यांत आलें आहे. इतकेंच नव्हे, तर त्याच्यावरील टीका व त्याच्या जोडीला नवीन ज्ञान कोणतें पाहिजे तेंही परिशिष्टांतून दिलें आहे. पण या कौतुकाच्या बरोबर दुसरा एक विचार मनांत येतो-तो असा कीं, थोडीशी कुशलतेची व विनोदीपणाची जोड मिळाली असती तर बरेच ठिकाणीं पुनरावृत्ती वाटते ती टळून व सरळपणाचें पर्यवसान हेकेखोरपणांत होतें आहे कीं काय, अशी जी शंका मधून मधून वाचकांच्या मनांत चमकते ती न चमकतां, पुस्तकाच्या विचारसरणींत थोडासा जास्त गोडपणा, थोडेसें जास्त माधुर्य आलें असतें. स्वाध्याय हें पुस्तक फार मागें पडलें आहे तें कां? पुस्तक टाकाऊ आहे म्हणून, कां निबंधमालाकारांनीं आपली कुऱ्हाड पोरपणानें—याला दुसरें नांव मला तरी सुचत नाहीं—पांढरे केंस झालेल्या लोकहितवादींच्या डोक्यांत घातली म्हणून? हीं दोन्ही कारणें खरीं नाहींत—निदान मला तरी तीं पुरेशीं वाटत नाहींत—एकाच नजरेनें

एकदोन पिढ्या गोष्टी पाहण्याची संवय झाल्यामुळें नजरेला वळण तेंच लागलें, डोळे तिकडेच कलले, व त्यांना एकप्रकारचा हेकटपणा आला, असा जो पुस्तक वाचतांना वाचकाचा ग्रह होतो तेंही एक कारण—अनेकांपैकीं एक असेल—पण बरेंच बलवत्तर असें कारण हें पुस्तक मागें पडण्याला झालें, असें वाटतें.

"लोकहितवादी" यांचीं खास मतें या वरील लेखसंग्रहांतून ग्रथित झालेलीं आहेत. याशिवाय नोकरींत असतांना ज्या ज्या ठिकाणीं राहण्याचा त्यांना प्रसंग आला त्या त्या ठिकाणीं व्याख्यानें, निबंध, चर्चा अशा अनेक रूपांनीं ते आपल्या मतांचें प्रतिपादन करीत. त्यामुळें त्यांचीं मतें कोणतीं, याची शंका कोणाला कधीं आलीच नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर अमूक अमूक प्रकारचीं मतें म्हणजे लोकहितवादींच्या सारखीं मतें असें वर्णन केलें तर तें पुरेसें व्हावें इतकी प्रसिद्धी त्या मतांना, त्या विचारसरणीला मिळालेली होती. यामुळें कदाचित् असेल, पण विष्णुशास्त्री चिपळुणकरांनीं आपल्या नवीन विचारांचा पुरस्कार करण्याकरितां जेव्हां निबंधमाला काढिली, त्यावेळीं मागल्या पिढीचे निदर्शक म्हणून त्यांना निवडून त्यांच्यावर टीकेची झोड उठविली असावी असें वाटतें. शास्त्रीबुवांचे लोकहितवादींवर मुख्य आक्षेप असे आहेत कीं, यांना आपल्या संस्कृतीचें पुरेसें ज्ञान व तिचा पुरासा अभिमान नाहीं. आपल्या लोकांचीं राज्यें गेलीं याचीं इतर कारणें कांहीं आहेत कीं नाहींत याचा विचार न करितां, आपले आचारविचारच चुकीचे, समाजांत शिस्त नाहीं, अशा तऱ्हेनें सर्व दोष आपल्याच अंगावर ओढून घेऊन हे स्वजनांची निंदा करितात; इंग्रजांच्या राजकीय सामर्थ्यामुळें यांचे डोळे दिपले आहेत, व इंग्रजी राज्य, इंग्रजी संस्कृती यांकडे यांचा फाजील ओढा अशा प्रकारानें हे—व या पिढींतील इतर लोक—

आत्मनिंदेनें तरुण पिढीचा किंबहुना सर्व राष्ट्राचा तेजोभंग करितात; त्यांच्या या बड्या अपराधाबद्दल निबंधमालेचे कित्येक अंक खर्ची घालून शास्त्रीबोवांनीं "लोकहितवादीं"ना आपल्याकडून अगदीं चीत केलें आहे. "लोकहितवादीं"च्या मनांत व आचारांत थोडीशी जुन्याची झांक असून प्रार्थना—समाज, थिऑसफी, दयानंदांचा आर्यसमाज इत्यादी नवीन मतांची थोडीथोडी झांकही त्यांत चमके, व मनांत आलेले विचार व्यक्त करण्याची त्यांची पद्धत थोडीशी सडेतोडपणाची व लहरीची असल्यामुळें त्यांच्या मतांच्या विविधपणाला थोडेंसें विचित्रपणाचेंही स्वरूप येत असे. या कारणानें त्या वेळींही तीं मतें लोकांना आवडेनाशीं होत होतीं. त्यांतच मालाकारांच्या जोरदार टीकेची भर पडल्यामुळें तीं मतें खरोखरच चीत झालीं असें त्या पिढीला वाटलें. व ही स्थिती आज जवळ जवळ एक पिढीपर्यंत टिकली. गेल्या दहापांच वर्षांत तिच्यांत थोडासा फरक पडलेला आहे. लोकहितवादींच्या विचारसरणींत घेण्यासारखें पुष्कळ आहे; त्यांचीं तत्कालीन लोकस्थितीची मीमांसा फारशी चुकलेली नव्हती; त्यांचें बोलणें अप्रीय असलें तरी खरेंपणाचें व मनापासूनचें होतें असें नवीन पिढींतील पुष्कळ विचारवान आणि निःपक्षपातीपणानें विचार करणाऱ्या माणसांना वाटतें. उलटपक्षीं मालाकारांची टीका चुरचुरीत, खमंग व चवदार असल्यामुळें तिचें सेवन त्या पिढीनें उत्कंठेनें केलें. आजही केवळ भाषेच्या दृष्टीनें पाहिलें तर ते लेख वाचनीयच आहेत. पण विचारापेक्षां विकाराचीच छाप त्यांत जास्त दिसते असें वाटावयाला लागल्यामुळें नुसत्या चवदार भाषेची किंमत तितकी वाटत नाहीं मात्र तशा प्रकारच्या भाषेमुळें त्या विचारांचें वळण तरुण पिढीला लवकर लागलें व त्याचा अतिरेक पुढील पिढींत बदललेल्या राजकीय परिस्थितीमुळें झाला.

खुद्द शास्त्रीबुवा व लोकहितवादी यांचा विचारसरणींत फारसा फरक नाहीं. शास्त्रीबुवांना तरी भटाभिक्षुकांचा, किंवा त्यांच्या कर्मठपणाचा अभिमान मनापासून कोठें वाटत होता ? त्यांची इंग्रजी संस्कृतीवरील श्रद्धा पाहिली, व त्या श्रद्धेला कृतीचें स्वरूप देण्याकरितां त्यांनीं किती आणि कसे प्रयत्न केले—निबंधमाला हा देखील त्यांतीलच एक प्रयत्न म्हटला पाहिजे—हें लक्षांत घेतलें म्हणजे लोकहितवादींवर त्यांनीं तुटून पडावें, व त्या तुटून पडण्यांत त्यांना इतकें अवसान यावें याची मोठी मौज वाटते. पण त्यांचा स्वभाव, त्यांची परिस्थिती या गोष्टींतच या सगळ्या प्रकाराचें रहस्यही सांपडण्यासारखें आहे. वडील, थोरले शास्त्रीबुवा, यांची बुद्धी बृहस्पतीसारखी: सर्व विषयांत अकुंठीत चालणारी होती तशीच धाकट्यांचीही; कदाचित् कांकणभर जास्त, पण कमी नव्हे. त्यांतून दांडग्या विद्याव्यासंगानें त्यांनीं कमाविलेलें ज्ञानभांडार त्या वेळच्या मानानें फार मोठें होतें. त्यांच्या तोडीचा विद्याव्यासंग कुंटे, जिनसीवाले यांच्यासारख्या थोड्याच पुरुषांत त्यावेळीं होता. या गुणांचा उपयोग योग्य अभिमानपूर्वक जुन्या संस्कृतीचा उद्धार करण्याकडे, व राष्ट्राचा आत्मविश्वास वाढविण्याकडे करावयाचा, असा श्लाघ्य संकल्पही त्यांनीं केलेला होता. पण थोर कुळांत जन्म, चांगली बुद्धिमत्ता, विद्याव्यासंगाची हौस, आणि उत्कट देशाभिमान या गुणांच्या जोडीला चांगल्या विद्येबरोबरच येणारा विनीतपणा असता तर बहार झाली असती. पण दुर्दैवानें तसें झालें नाहीं. याचा अर्थ त्यांच्या अंगीं हा गुण कधीं आलाच नसता असा मात्र अर्थ नव्हे. ते कांहीं दिवस जास्त जगले असते तर जगाच्या वाढत्या अनुभवाबरोबर त्यांच्या स्वभावांत व उक्तींत मऊपणा आला असता असेंच मत, अशीच आशा खुद्द “लोकहितवादी” यांनीं देखील एका प्रसंगानें व्यक्त केली आहे. परंतु ज्या परिस्थितींत ते वाढले

त्या परिस्थितींत आपल्या मतें स्पष्टपणानें—पण वास्तवीक कठोरपणानें व उच्छृंखलपणानें—"लोकहितवादी"सारख्यांच्यावर टीका करण्यांतच आपण देशकार्य करीत आहोंत अशी भावना त्यांच्या मनांत उत्पन्न झाली. व टीकाविषयक निबंध हें त्या भावनेचेंच दृश्यफल होय अशी त्यांची उपपत्ती लावतां येते. शास्त्रीबुवांचा भावनाप्रधान स्वभाव व तात्कालीन परिस्थिती या गोष्टी लक्षांत घेतल्या असतांना लोकहितवादी, मिशनरी, जोतीबा फुले, दयानंद, या निरनिराळ्या व्यक्तींवर किंवा संस्थांवर त्यांनीं जी टीका केली आहे तिची उपपत्ती थोड्याशा निराळ्या दृष्टीनें अशीही करतां येईल. सन १८५८ सालच्या जाहिरनाम्याप्रमाणें लोकांच्या धर्मसमजुतींत आपण हात घालणार नाहीं असें वचन इंग्रज सरकारनें दिलें. याचा एक परिणाम असा झाला कीं; जुन्या धर्मसमजुतींत ज्यांना तथ्य वाटत नव्हतें अशा मंडळींना आपल्या धार्मिक आकांक्षांना मूर्तस्वरूप देण्याची संधी मिळाली. व ब्रह्मसमाज, आर्यसमाज, प्रार्थनासमाज, अशा प्रकारच्या धार्मिक चळवळी उदयाला आल्या. स्वातंत्र्य मिळालें तेव्हां परकीय धर्मप्रसारकांनींही त्याचा फायदा घेतलाच. अंशतः राजाश्रयाच्या जोरावर, आपली संस्कृती हिंदू संस्कृतीपेक्षां उच्च आहे या भावनेनें, व अंशतः पाश्चात्य शिक्षण देण्याकरितां म्हणून या देशांत मिशनरी शिरले. व मोठमोठ्या शहरीं शाळा, व्याख्यानें, अशा अनेक रूपांनीं त्यांच्या चळवळीला सुरवात झाली. हिंदू लोक धर्माच्या बाबतींत कडवे नाहींत. त्यांची धर्मश्रद्धा कर्मठपणामुळें मलीन झालेली असली तरी ती खोल आहे. त्यामुळें आपल्यांतील शिकलेली मंडळी धर्मसुधारणेच्या, जुनें बुडविण्याच्या, मार्गाला लागल्याबरोबर प्रतिक्रिया आपोआपच सुरू झाली व विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यांच्यासारखे जुन्याचे कट्टे कैवारी

उभे राहिले. भोंवतीं चाललेल्या या धार्मीक खळबळीचा परिणाम शास्त्रीबुवांवर झाला व विशेषतः नवीन धार्मीक मतप्रचारकांच्या कित्येक विचारांत व आचारांत आत्यंतिकपणाची, दुसऱ्या टोंकाला जाण्याची जी प्रवृत्ती दिसून येत असे त्यामुळें या सुधारणांत कांहीं अर्थ नाहीं, त्या हाणून पाडल्याच पाहिजेत असें त्यांच्या मनानें घेतलें. त्यांच्या मनोभावनेची ही चिकित्सा खरी असेल तर मग मात्र निबंधमालेंत मिशनऱ्यांची वगैरे टर करण्याची जी प्रवृत्ती दिसते तिची उपपत्ती लागते. दयानंदांची तांबडी टोपी किंवा जोतीबाचें तांबडें पागोटें हें पाहिलें म्हणजे शास्त्रीबुवा बुजत. ते स्वतः भटाभिक्षुकांवर टीका करीतच; पण लोकहितवादींनीं केली म्हणजे त्यांच्यामागें दयानंद, जोतीबा, मिशनरी लपले आहेत कीं काय, या भीतीनें गांगरून हातांत जें सांपडलें त्या हत्यारानें—नव्हे, लेखणीनें—त्यांनीं रावबहादुरांवर प्रहारांचा वर्षाव केला. धर्माचें कसें होणार या भीतीनें गांगरून गेलेल्या मनाचें प्रतिबिंब निबंधमालेच्या रावबदुरांवरील टीकेंत किंबहुना सर्वच लेखांत स्पष्ट दिसतें.

शतपत्रें व **स्वाध्याय** हे ग्रंथ वाचीत असतां दुसरा एक विचार मनांत उभा राहतो तो असा कीं, अशा प्रकारचे लेख लिहावयास लागणारी विपुल माहिती व खोल विचार करण्याची संवय या गोष्टी गोपाळरावांना कशा प्राप्त झाल्या ? त्यांचे इतर लेख म्हणजे इंदुप्रकाश, वृत्तवैभव वगैरे पत्रांतून १८६३-६४च्या सुमारास प्रसिद्ध झालेले, त्याचप्रमाणें **ऐतिहासीक गोष्टी व टिपणें, सुभाषितें** व निरनिराळ्या विषयांवर लिहिलेले उत्तर वयांतील लेख व निरनिराळ्या ठिकाणीं दिलेलीं व्याख्यानें,हीं लक्षांत घेतलीं म्हणजे त्यांच्या माहितीच्या विपुलतेबद्दल व आणि विविधपणाबद्दल, त्याचप्रमाणें विचाराच्या मार्मीकतेबद्दल वाटणारें कौतुक खरोखरीच किती तरी जास्त वाटावयाला लागतें. त्या

काळच्या पिढींत गोपाळराव म्हणजे एक चालता बोलता विश्वकोशच होते असें म्हटलें तरी चालेल. ही माहिती त्यांनीं मिळविली कशी व केव्हां हा एक विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. त्यांचे शाळेंतील शिक्षण विविध प्रकारचें झालें होतें, किंवा लहानपणीं निर्वेध अध्ययन करण्याला त्यांना फारशी फुरसत मिळाली होती अशांतला प्रकार नाहीं. त्यांचे वडील हरीपंत १८३५ सालीं वारले व त्या बाल-वयापासूनच संसाराची कमीजास्ती काळजी त्यांच्यामागें लागली, या गोष्टी मागें सांगितल्याच आहेत. ही विवंचना मागें असतांच त्यांनीं तीन वर्षे पुण्याच्या इंग्रजी शाळेंत घालविलीं. हें एवढेंच त्यांचें शिक्षण व्यवस्थितपणें झालें. पुढल्या ३।४ वर्षांत नोकरी संभाळून मुनसफीचा अभ्यास त्यांनीं केला. बरें, त्यावेळीं पुण्याला विद्वान् मंडळी पुष्कळ होती व त्यांचा सहवास गोपाळरावांच्या सारख्या तरुण माणसाला सहज घडण्यासारखा होता असेंही वाटत नाहीं. इंग्रजी शाळेच्या थोड्याफार मास्तरांशिवाय इतर इंग्रजी शिकलेले लोक पुण्यांत त्या काळीं फार नव्हते, सरकारी नोकरींत एखादा असला तर आपण आतां शतकृत्य झालों असें समजून त्याचें वाचन बंद झालेलें असावयाचें. पुण्याची लायब्ररी सन १८४८ त स्थापन झाली व त्यावर्षीं तेथें ३०० च्या वर ग्रंथ नव्हते. इतक्या सर्व गोष्टी प्रतिकूल असल्या तरी एकदोन गोष्टींची गोपाळरावांना अनुकूलता होती. त्या अशाः—त्यांची उद्योग करण्याची हौस फार जबर असे. सांपडला क्षण फुकट घालवावयाचा नाहीं, कानडोळे उघडे टेवून चालावयाचें, पुस्तकांतून तर खरेंच; पण त्याहीपेक्षां जग हें जें सर्वांत मोठें व सर्वांत विविध असें पुस्तक परमेश्वरानें निर्माण केलें आहे, त्यांतून मार्मीक बुद्धीनें जो जो माहितीचा, ज्ञानाचा कण कांहीं मिळेल त्याचा नम्रपणानें शिष्यभावानें संग्रह करावयाचा, व तो

स्मरणांतून जाऊं द्यावयाचा नाहीं हा त्यांचा जन्मस्वभावच होता असें म्हटलें तरी चालेल. दांडगी स्मरणशक्ती, चौकसपणा, मार्मीक अवलोकन शक्ती, सारासार विचार हे सर्व ज्ञानार्जनाला अनुकूल असणारे गूण परमेश्वरानें त्यांना हवे तेवढे दिले होते; व त्याजबरोबर उत्तम शरीरप्रकृती व निरलसपणा यांची जोड घालून दिली होती. त्यांच्या सभोंवतालच्या जगांत होणाऱ्या घडामोडी इतक्या विलक्षण होत्या कीं, आंधळ्याला देखील त्यांजकडे न पाहणें अशक्य होतें. आज पेशवाई गेली, उद्यां ठगी गेली, परवां सती गेली, शीख अफगाण बुडाले, देखतां देखतां कोणाला पोर नाहीं म्हणून, कोणी मूर्ख म्हणून, तर कोणी दुर्बळ म्हणून, एका मागून एक संस्थानीक बुडून जिकडे तिकडे तांबडा रंग चढला; नांवाची कां असेना; पण आजपर्यंत जीव धरून असलेली, दिल्लीची बादशायत एका क्षणांत बुडाली; इतकेंच नव्हे, तर ज्या कंपनी सरकारच्या सलामतीमुळें हें सर्व मन्वंतर घडून आलें तें कंपनी सरकार देखील एका कागदाच्या चिठोऱ्याबरोबर आणि लेखणीच्या फटकाऱ्यानें नाहींसें झालें हा केवढा चमत्कार ! या गोष्टीच अशा होत्या कीं, त्यांनीं मुक्यांना वाचा फोडली असती व पांगळ्यांना पर्वतांचें उल्लंघन करावयाला लाविलें असतें. मग गोपाळरावांसारख्या हव्यासी व चौकस माणसाला त्यांनीं वेध लाविला हें आश्चर्य नव्हे.त्यांतूनही आपल्या सरकारी नोकरीच्या प्रसंगानें अनेक तऱ्हेची माहिती मिळविण्याचे प्रसंग गोपाळरावांना अनेक रीतींनीं आले हीही एक अनुकूल गोष्ट म्हणून लक्षांत ठेवावयाला हरकत नाहीं. मुनसफ झाल्यापासून थोडीफार फुरसद त्यांना मिळूं लागली; व त्याहीपेक्षां विशेष गोष्ट म्हणजे विवीध प्रकारची माहिती मिळविण्याचे प्रसंगही अनेक येऊं लागले. वकील, न्यायाधीश यांचा पेशा अशा दृष्टीनें इतर

धंद्यापेक्षां थोडासा जास्त सोयीचा असतो. कोर्टांत निरनिराळ्या प्रकारचे खटले, त्यांतले साक्षीदार व साक्षीपुरावे, फिर्यादी आरोपी, खरेखोटे, गरीब श्रीमंत वगैरे सर्व प्रकारचे लोक येतात. वकीलापेक्षां त्यांतल्यात्यांत न्यायाधीशाला या सर्वांचें निर्विकार मनानें व त्रयस्थाच्या नात्यानें निरीक्षण करण्याची संधी फार मिळते. गोपाळराव अशा प्रसंगांचा होईल तितका फायदा घेत असत. कोर्टांत आपल्यापुढें आलेल्या एखाद्या माणसाकडून किंवा कागदपत्रांवरून कांहीं चमत्कारीक, मनोरंजक व ऐतिहासीक माहिती मिळण्यासारखी दिसली तर तितक्यापुरतें कोर्टाचें काम जरूर तर बाजूला ठेऊनही तेवढ्या माहितीचें लहानसें टिपण करून ते घेत असत. त्याचप्रमाणें, संभाषणांत एकादी नवीन गोष्ट कळली तर तेवढी लक्षांत ठेवून घरीं गेल्यावर तिचें टिपण करीत. इनाम कमिशनच्या कचेरींत त्यांची नेमणूक झाल्यापासून हे प्रसंग त्यांना नित्याचेच झाले होते. निरनिराळ्या जिल्ह्यांत फिरावें, इनामांची चौकशी करावी व ती करितांना त्या त्या इनामांची पूर्वींची माहिती, त्या त्या ठिकाणचे विशिष्ट रीतीरिवाज, इनामांच्या सनदांची चौकशी व त्यांच्या खरेखोटेपणाबद्दल, वहिवाटीबद्दल अनेक प्रकारचा पुरावा वगैरे तऱ्हेची माहिती त्यांच्यापुढें साहजीकच येत असे. त्याचप्रमाणें कांहीं दिवस हायकोर्टांत हिंदू कायदेकानूंचें Digest तयार करण्याच्या कामाकडे त्यांची नेमणूक झाली होती. त्यावेळीं हिंदूंचे निरनिराळे रीतीरिवाज, त्यांच्या दानपद्धती किंवा वारसापद्धती वगैरे गोष्टींविषयीं ऐकीव व धर्मग्रंथांतून माहिती त्यांना मिळाली असलीच पाहिजे; वृत्तवैभव व इंदुप्रकाश या पत्रांतून १८६३ च्या सुमारास प्रसिद्ध झालेले लेख व ऐतिहासीक गोष्टींचे दोन भाग या ठिकाणीं या माहितीचा उपयोग केलेला आहे. **ऐतिहासीक गोष्टी** (भाग

१।२) हीं पुस्तकें त्यांतल्यात्यांत विशेष वाचनीय आहेत. भाषेच्या व गोष्टी सांगण्याच्या शैलीच्या दृष्टीनें पाहिलें तरीही हीं पुस्तकें फारच सरस ठरतील. पहिल्या भागांतील गोष्टी विशेषतः ऐतिहासीक आहेत व त्यांचे ' मराठेशाहींतील गोष्टी ', ' पेशवाईतील गोष्टी ' व 'होळकरशाहींतील गोष्टी' असे निरनिराळे भाग केलेले असल्यामुळें कोणतीही गोष्ट लवकर सांपडणें सोपें झालें आहे. स्थळवर्णनें,लोकवर्णनें ग्रंथ व ग्रंथकार, धर्मविषयक चालीरीती, उपयुक्त टिपणें, उपदेशपर टिपणें वगैरे प्रकरणें दुसऱ्या भागांत येतात.

गोपाळरावांची गोष्ट सांगण्याची हातोटी वाखाणण्यासारखी आहे. त्यांच्या गोष्टींत पाल्हाळ नाहीं. जें सांगावयाचें असेल तें मुद्देशीरपणानें, थोडक्यांत व सरळपणानें, फांटे न फोडतां सांगावयाचें; भाषा अगदीं साधी असावयाची, वाचाणाराला असें वाटलें पाहिजे कीं, आपण गोष्ट प्रत्यक्ष त्यांच्या तोंडून ऐकत आहोंत. घटकाभर रिकामा वेळ असला, पांच मिनिटें फुरसत सांपडली, तरी कोणतींही एकदोन पानें काढून वाचावीं, कांहीं तरी नवीन माहिती मिळते, थोडीशी करमणूक होते अशा प्रकारचीं हीं पुस्तकें आहेत. एकदम आरंभापासून अखेरपर्यंत वाचीन म्हणून फायदा नाहीं. थोडें थोडें वाचून गोष्टी मनांत मुरूं दिल्या पाहिजेत. **' क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति। तदेव रूपं रमणीयतायाः ।'** हें वर्णन त्यांना चांगलें लागू पडेल. या पुस्तकांतील एकदोन गोष्टी येथें देतों.

१ दिवाणी अदालतीचा देखावा.

पुण्यांत कॅ० रॉबर्टसन साहेब बहादूर हे १८१७ पासून १८२७ पर्यंत कमिशनरीचे कारकीर्दींत कलेक्टर होते. परंतु त्यांजकडे सर्व कामें असत व त्यांतच दिवाणीही असे. कोडतें वगैरे हीं कायदे प्रसिद्ध होऊन पुढें बसलीं. तेव्हां त्यांनीं दोन चित्रें करून दर-

वाज्यावर मांडिलीं होतीं. एक वादी व एक प्रतिवादी. दोघेही उघडे बोडके! वस्त्रपात्र जाऊन भिकारी झालेले! त्यांचे शेजारीं वकील खोबरें खात उभे आहेत आणि वादी प्रतिवादी यांचे हातांत करवंट्या असून ते कपाळ फोडीत आहेत असें दाखविलें होतें! जे कोणी तंटे तोडण्यास साहेबांकडे येत त्यांस प्रथम 'तीं चित्रें पहा' म्हणून साहेब सांगत; व 'तुम्ही आपसांत समजा, नाहीं तर या तसबिरीप्रमाणें वकील लोक दुर्दशा करतील, याउपर तुमची खुषी असेल तर तुम्ही लढा!' या उपदेशाचा अनुभव लक्षावधी लोकांस आलाच आहे. आतां त्याची फारशी व्याख्या करावयास नको!!

२ अहमदाबादचे काजीसाहेब.

सन १७७९ सालीं राघोबाचे तर्फेनें इंग्रजांची फौज खंबायतास उतरली. तिनें अहमदाबादेवर येऊन अहमदाबाद शहर घेतलें व तेथें पंधरा दिवसपर्यंत इंग्रजी अंमल होता. पुढें आठास व डभई येथें लढाया होऊन हरीपंत फडके यांनीं इंग्रजांचा मोड करून सर्व मुलूख लागलाच परत घेतला. या पंधरा दिवसांत पांच सहा दिवस जनरल गॉडर्ड यांचा मुक्काम जमालपूर दरवाज्याबाहेर होता व पेशव्यांचे सर्व अंमलदार पळून गेले होते. मग तिसरे दिवशीं गांवचे लोकांनीं विचार केला कीं, 'आपण सर्वजण मिळून साहेबांस भेटावयास जाऊं.' मग काजीसाहेबांस पुढें करून ते भेटावयास गेले. साहेबांपुढें गेले तों प्रथम साहेबांनीं विचारिलें कीं, 'आम्ही येथें तीन दिवस आहों तर तुम्ही हा दिरंग कशाकरितां केला?' तेव्हां काजी यानें जें समयोचीत उत्तर दिलें तें ऐकून साहेब फार खूष झाले. तें उत्तर असें होतें:—

काजीसाहेब म्हणाले कीं, 'आम्ही आजपर्यंत पेशव्यांची रयत होतों. पहिलेच दिवशीं आपणांकडे आलों असतों तर आपणच आम्हांला

निमकहराम म्हटलें असतें. पेशव्यांचे अंमलदार गेले न गेले तोंच गांवचे लोक आम्हांकडे येऊन हजर झाले! याजकरितां आम्ही तीन दिवस वाट पाहिली; व आतां गांवांत पेशव्यांचें कोणी नाहीं तेव्हां रक्षण कोण करील? असें समजून धन्यानें आम्हास टाकिलें असा निश्चय झाला, पूर्वींचे अमलांतील सर्व लोक पळून गेले; आम्हांस आतां कोणी त्राता राहिला नाहीं, अशी खात्री झाल्यावर आम्ही आपणांस भेटावयास आलों. हें ऐकून साहेब खूष झाले.

ऐतिहासीक गोष्टी या पुस्तकांत कथानकाचा भागच पुष्कळ आहे. लोकहितवादींच्या मतांची छाया क्वचित् ठिकाणीं गोष्टींत पडलेली दिसली तरी मुख्य हेतू जो गोष्ट चांगल्या तऱ्हेनें सांगणें, तो बाजूला सारून मतांना फाजील महत्त्व कोठेंही दिलेलें नाहीं. अशाच प्रकारचे निबंध आणखी एक दोन आहेत, त्यांचा जातां जातां थोडा परामर्ष घेऊं. **'ग्रामरचना'** (१८८३), **'स्थानीक स्वराज्य'** व 'दयानंद स्वामीं'वर एक चरित्रात्मक लेख हीं 'लोकहितवादी' मासीक पुस्तकांतून प्रसिद्ध झालेलीं प्रकरणें, त्याचप्रमाणें 'इंदुप्रकाश', 'वृत्त-वैभव' वगैरे पत्रांतून निरनिराळ्या धर्मांची माहिती देणारे लेख हीं अशा प्रकारच्या निबंधांचीं उदाहरणें होत. नमुन्याकरितां **'ग्राम-रचना'** हा त्यांतल्या त्यांत सरस असा निबंध विवेचनाकरितां येथें घेतों.

सारांश—"अतिप्राचीन काळीं हिंदुस्थानांत मोठमोठीं अरण्यें होतीं व त्यांत मनुष्यांनीं परिश्रमानें वसाहती स्थापन केल्या त्यांस क्षेत्रें म्हणत. येथून हिंदुस्थानांतील ग्रामरचनेला सुरवात झाली व अन्न, वस्त्र, पाणी व छाया या मनुष्याच्या सुखाला अवश्य असणाऱ्या गोष्टी जेथें जेथें विपुलतेनें मिळाल्या त्या त्या अनुरोधानें गांव वसले व कुलकर्णी-पाटील हीं बलुतीं अस्तित्वांत येऊन ग्रामसंस्था जन्मास आल्या. त्या १९ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत जीवंत होत्या. मध्यें कित्येक राज्य-

क्रांत्या झाल्या तरी या ग्रामसंस्थांना कांहींही धक्का लागला नाहीं. इंग्रजी अमलाच्या आरंभीं मात्र सरकारनें मुलुखाची नवीन व्यवस्था लाविली, त्यावेळीं सरसहा नवीन व एकसूत्री पद्धती सुरू करण्याकरितां ग्रामसंस्थांचे अधिकार कमी केले. तेव्हांपासून ग्रामसंस्थांचा व व त्याबरोबरच लोकांचा एकसारखा ऱ्हास होत आहे. याच सुमारास यंत्रकला व तज्जन्य औद्योगीकक्रांती यांच्या युगाला युरोपांत सुरवात झाली व तिकडील वाढत्या उद्योगधंद्यांचा परिणाम आमच्या उद्योगधंद्यांवर विपरीत होऊन त्यामुळें आमच्या शेतकऱ्यांची स्थिती अधिकच खालावली. आजकाल रयतेची स्थिती सुधारत आहे का बिघडत आहे, याविषयीं अतिशय परस्परविरोधी अशीं मतें ऐकू येतात. जुन्या दृष्टीनें पाहणाऱ्याला आगगाड्या झाल्या, नवीन नवीन जिन्नस येऊं लागले, पदार्थांच्या किंमती वाढल्या, यांत सुधारणा झाली असें वाटत नाहीं जुन्या परिस्थितींतली थोड्या गरजा आणि नियमीत पुरवठा ही स्थिती त्यांना बरी वाटते. नवीन डोळ्यांना, रोख पैसा हातांत ज्यास्त खेळूं लागला, राहणीचें मान वाढलें, नवीन नवीन गरजा उत्पन्न झाल्या व होत आहेत, यांतच सुधारणा दिसते. यापैकीं कोणतेंही मत खरें असो, गांव आणि रयत यांची आजच्या परिस्थितींत जी वास्तवीक दुर्दशा आहे तिकडे मात्र अजून कोणाचेंच लक्ष गेलेलें नाहीं. गांव मोडले किंवा मोडत चालले अशी आज वस्तुस्थिती आहे. याचीं कारणें—१ पूर्वीच्या काळीं कर पिकाच्या मानानें घेत असत. त्यामुळें दरवर्षीं पिकाची पाहणी, कराचा अनिश्चितपणा वगैरे प्रकारचा त्रास असला तरी पैसा कमी व सूट हवी तेव्हां मिळण्याचा संभव ज्यास्त. यामुळें रयतेला ती व्यवस्था जास्त सोईची होती. आज वसूल पैशाच्या रूपानें होतो. त्यामुळें गांवांत सावकार शिरला आहे.

त्याचप्रमाणें पूर्वीचे बलुतेदार नाहींसे झाल्यामुळें रस्ते, गटारें, सार्वजनीक जागा, देवळें यांची गैरव्यवस्था झाली. लोकलबोर्ड असतील; पण जुने वैद्य, हकीम व पंतोजी साहजीकच गेले आणि त्यांच्या जागीं मास्तर व 'डागदार' आले नाहींत. सरकार गांवचा वसूल चोपतें; पण गांवकऱ्यांचें हित बघत नाहीं. पाटलाचे न्यायमनसुब्याचे अधिकार काढून घेतल्यामुळें गांवांत क्षुल्लक मारामारी झाली तरी वेळेला जिल्ह्याच्या सेशन कोर्टापर्यंत धांवावें लागतें, आणि यामुळें फिर्यादी आरोपी व विशेषतः साक्षीदार यांचें फार नुकसान होतें. गांवांची स्थिती आज अशी आहे. ही सुधारावयाची असेल व गांव पुनः सुस्थितीला आणावयाचे असतील तर करांची फेरतपासणी झाली पाहिजे व विशेषतः कर वसूल करण्याच्या पद्धतींत फरक झाला पाहिजे, व ग्रामपंचायतीचें पुनरुज्जीवन केलें पाहिजे." असा एकंदरींत निबंधाचा आशय आहे. दादाभाई, रानडे, दत्त, गोखले या पुढील मंडळींनीं ग्रामसंस्थांच्या दुस्थितीची मीमांसा याप्रकारेंच केली आहे. आज चाळीस वर्षांनंतर सरकारलाही ती पटून पुनः गांवपंचायती अस्तित्वांत येऊं घातल्या आहेत. या एका गोष्टीवरूनच गोपाळरावांचे या बाबतींतले विचार किती मार्मीक व मुद्देसूद होते हें दिसून येईल.

अशाच प्रकारच्या मार्मीक आणि माहितीनें भरलेल्या अशा दुसऱ्या एका निबंधाचा विषय, **'हिंदुस्थानास दारिद्र्य येण्याचीं कारणें'** असा आहे. त्यावरून जर कांहीं अनुमान काढावयाचें असेल तर तें एवढेंच कीं, गोपाळरावांचें मन शरीराबरोबर म्हातारें न होतां नेहमींच तरूण होतें व त्यांचीं मतें परिस्थितीनुरूप शेवटपर्यंत उत्क्रांत होत होतीं. हे निबंध १८७६ सालीं इंदुप्रकाशांत प्रसिद्ध झाले. आयात व निर्गत व्यापाराचे त्या सुमाराचे आंकडे हिंदुस्थान, इंग्लंड, कानडा

वगैरे देशांचे घेतले तर असें दिसतें कीं, इतर देश जितका माल बाहेर पाठवितात त्यापेक्षां ज्यास्त माल विकत घेतात. कारण मजुरी, वाहतुकीचें भाडें, कमिशन, व्याज इत्यादी अनेक रूपांनीं त्यांचें इतर देशांकडे असलेलें येणें अशा रीतीनें वसूल होत असतें. उलट हिंदुस्थानासारखे परावलंबी व कर्जबाजारी देश, सिव्हिल सर्वंटांचीं पेनशनें, लष्करी खर्च, कर्जावरील व्याज वगैरे अनेक रूपांनीं बाहेर पाठवावयाचे पैसे निर्गत मालाच्या रूपानें पाठवीत असतात. याप्रमाणेंच रेल्वेसारखीं परदेशी माल पाठविण्याचीं साधनें हवीं तेवढीं उपलब्ध झाल्यामुळें, यंत्रकौशल्यांत युरोपीयन लोक आपल्यापेक्षां पुढें गेलेले असल्यामुळें व आमच्या ग्रामसंस्था मोडून लहान लहान उद्योगधंदे बसल्यामुळें देशांतील दारिद्य वाढतच आहे, असें या निबंधांत प्रतिपादिलें आहे. दादाभाई नवरोजी यांनीं इंग्लंडांतील एका सभेपुढें त्या वेळच्या सुमारास वाचलेल्या Poverty in India या निबंधाच्या आधारानें हीं पत्रें लिहिलीं आहेत. अर्थातच विचारांची जबाबदारी अगर श्रेय हीं दोन्हींही गोपाळरावांचीं नव्हत. पण कठीण आणि वादग्रस्त विषय स्वतः नीट समजून घेऊन सोप्या भाषेंत व्यवस्थितपणें मांडणें हें कामही कांहीं सोपें नाहीं.

'**दयानंदस्वामींचें चरित्र**' हा 'लोकहितवादी' मासीक पुस्तकांतून प्रसिद्ध झालेला निबंध विषयाची मांडणी व भाषा या दोन्ही दृष्टीनीं बऱ्याच वरच्या दर्जाचा आहे. गोपाळराव अहमदाबादेस असतांना तेथें दयानंदांच्या व्याख्यानांची छाप इतरांप्रमाणें यांच्यावरही पडली व तेव्हांपासून आर्यसमाजाकडे त्यांचें लक्ष लागलें. त्याप्रमाणेंच गोपाळरावांच्या निस्पृहीपणाचें व सालसपणाचें स्वामींना कौतुक वाटलें व म्हणून स्वामींनीं आपलें शेवटचें मृत्युपत्र केलें तेव्हां गोपाळरावांना आर्यसमाजाचे एक ट्रस्टी नेमिलें होतें. स्वामींच्या

अलौकिक विद्वत्तेबद्दल, तर्कशक्तीबद्दल व वाक्पटुत्वाबद्दल गोपाळरावांना फार आदर वाटत असे व ते त्यांना अद्वितीय पुरुष म्हणत. पुण्यांतील टवाळ मंडळींनीं स्वामींची चेष्टा केल्यामुळें गोपाळरावांना विशेषच वाईट वाटे व त्यांतल्यात्यांत निबंधमालेच्या स्वयंमन्य कर्त्यांनीं टवाळांची बाजू उचलून धरली यांत पुणेकरांनीं आपल्याच मूर्खपणाचें प्रदर्शन केलें असें ते म्हणत. त्यामुळेंच स्वामींवरचा हा चरित्रात्मक लेख विशेष आदरभावानें भरलेला आहे.

गुजराथ, सौराष्ट्र, लंका व राजस्थान या देशांचे इतिहास व **'पृथ्वीराज चव्हाण'** त्याचप्रमाणें हिंदुस्तानचा इतिहास व महंमदी धर्माची माहिती, तसेंच 'वृत्तवैभव' पत्रांत प्रसिद्ध झालेले पारशी, शीख वगैरे धर्मासंबंधीं लेख व ब्रिटीश कायद्याची माहिती यांचा विचार पृथक्पणानें या ठिकाणीं करतां येत नाहीं. हे सर्व लेख अनेक प्रकारची माहिती मिळवून, सुसंगतपणानें व सरळ बाळबोध भाषेंत लिहिलेले आहेत. ऐतिहासीक गोष्टींची भाषापद्धती व या ग्रंथांची भाषापद्धती यांत फरक नाहीं.

क्वचित् प्रसंगीं एखाद्या विशेष मन हलवून सोडणाऱ्या, आनंदाच्या अगर दुःखाच्या विशेष प्रसंगाचें वर्णन करावयाचें असेल, किंवा सुंदर–स्थलवर्णन करावयाचें असेल तेव्हां गोपाळरावांच्या भाषेंत काव्याचा ओलावा दिसतो. उदाहरण म्हणून राजस्थानाच्या इतिहासांतील कृष्णाकुमारीची हकीकत वाचावी; किंवा लंकेच्या इतिहासाच्या आरंभींच्या देशवर्णनांतील खालील उतारा पहावा:—

"कन्याकुमारीपासून खालीं दक्षिणेकडे दृष्टी फेंकिली असतां हें द्वीप जलसमुद्रामध्यें असणाऱ्या मंदिराप्रमाणें सुंदर, मोहक व रमणीय दिसतें. येथील जमीन लोण्यासारखी मृदु व पिकाऊ असून हिच्यावर किर्र वृक्षांची झाडी आहे. मधून मधून उंच उंच गवत व

या झाडींतून पर्वतांचीं उंच शिखरें आपलीं डोकीं वर काढीत आहेत असें दिसतें. मधून मधून सूर्यकिरणें पडत आहेत आणि त्यामध्यें वनपशू आनंदानें बागडत आहेत, पक्ष्यांचा एकच किलकिलाट होऊन राहिला आहे असा हा एकच चित्तवेधक थाट जमून गेला आहे." वगैरे.

लोकहितवादींचीं सर्व पुस्तकें आज उपलब्ध नाहींत. मतभेदांची वावटळ ज्याला बाधावयास नको अशीं "ऐतिहासीक गोष्टी" सारखीं पुस्तकें देखील जितकीं वाचलीं जावीं तितकीं जात नाहींत. कालांतरानें त्यांच्या इतर पुस्तकांपेक्षां हींच पुस्तकें कदाचित् जास्त टिकाऊ व महत्त्वाचीं ठरतील. परंतु लोकहितवादी या पुरुषाचें लोकहित-वादित्व या पुस्तकांत नाहीं. तें जर कशांत असेल तर यांतच आहे कीं, या देशांत दोन विजोड संस्कृतींचा मिलाफ होत असतांना त्यांतल्या त्यांत जास्त प्रगमनशील व जोराची अशी जी पाश्चात्य संस्कृती तिचें मर्म ओळखून ती आपल्या देशांत रूढ व्हावी म्हणून त्यांनीं विचारांनीं व आचारांनीं शक्य तेवढे प्रयत्न केले. कौपर साहेबांची एकनिष्ठ सेवा करून त्यांनीं आपलें घर भरलें नाहीं. आपल्या पंडितांचें ज्ञान कुचकामाचें व भटांनीं समाजव्यवस्थेंत गोंधळ उड-वून दिला असें त्यांनीं म्हटलें असेल, व आहेही, तर तें केवळच इंग्रजी संस्कृतीची स्तुती करण्याकरितांच म्हटलें असें नाहीं. त्यांनीं ज्ञानाची योग्यता त्यांच्या उपयुक्ततेवरून मापिली असली तरीही त्यांत कांहीं वावगें नाहीं. कालिदासाच्या मेघदूताच्या एका प्रतीची व पसाभर फुटाण्यांची योग्यता सारखी नव्हे हें कबूल. दुपारच्या बारा वाजतां कदाचित् फुटाण्यांची योग्यता जास्तही होईल. एकंदरींत लोकहितवादींचें लेखन, त्यांनीं काय लिहिलें आणि त्यामुळें शाहण्यांच्या व मूर्खांच्या मनाला काय वाटलें यावरून केवळ ठरवावयाची नाहीं. ज्या हेतूनें प्रेरित होऊन त्यांनीं त

लिहिलें व ज्या काळांत लिहिलें तो काळ व तो हेतू यांकडेही लक्ष पुरविलें पाहिजे.

त्यांच्या वाणींत थोडासा तिखटपणा होता तो कमी असता तर त्यांच्या लेखनाचा उपयोग जास्त लौकर झाला असता. परंतू एकंदरींत पाहतां **'शतपत्रांचा इत्यर्थ'** म्हणून लिहिलेल्या शंभराव्या पत्रांत आपल्या लेखांचें ध्येय म्हणून जें त्यांनीं सांगितलें आहे तोच त्यांच्या सर्व लेखनाचा व चारित्र्याचा एकंदर निष्कर्ष असें मला वाटतें. तें पत्र बरेंच महत्त्वाचें असल्या कारणानें येथें देतों.

" मी आपले श्रम या पत्रांत संपूर्ण करणार. यास्तव या पत्रशतकाविषयीं कांहीं सुचवितों. आज दोन वर्षें मी लोकांस त्यांची स्थिती—रीती कशी आहे ती अगदीं भीड न धरतां उघड करून सुचविली. त्यांत एकादें अक्षर अधिकउणें, शुद्धाशुद्ध, कोणास वाटलें तर त्यांनीं क्षमा करावी. माझ्या जिवाची पक्की खात्री आहे कीं, जो कोणी या पत्रांचें अवलोकन करील आणि विचार करून पाहील त्यास प्रत्येक शब्द खरा आहे असें वाटेल. लोकहितवादीनें कोणाची मजुरी पत्करली नाहीं, कशाची अपेक्षा, आशा किंवा इच्छा धरली नाहीं. कोणाचे सांगण्यावरूच किंवा शिकवण्यावरून कृत्रिम वर्णन केलें नाहीं. लाभावर किंवा द्रव्यावर नजर देऊन कीर्ती व्हावी या हेतूनें लिहिलें नाहीं. इतके श्रम जे केले ते फक्त लोकांस त्याची वास्तवीक स्थिती कशी आहे ती कळावी, त्यांनीं सुधारावें, त्यांस इहलोकीं सुखवृद्धी व्हावी, परलोकचें साधन घडावें व आपले बहुत काळापासून दृढ गृह झाले आहेत त्यांपैकीं कांहीं अविचारानें व कांहीं मूर्खपणानें जडलेले आहेत; ते कमी व्हावे किंवा नाहींसे व्हावें. इतक्याच हेतूनें मी यथामतीनें व इच्छेनें वेतनावांचून श्रम केले आहेत व जितकें लिहिलें आहे तें अक्षरशहा खरें निवडून विचार

करून काळजीनें लिहिलें आहे. हें लिखितशतक कोणीं बाळबोध अथवा मोडी छापून मुलांस सारखें वाचण्यास दिलें तर बहूत फायदा होईल. यास्तव या ग्रंथावर 'लोकहितवादी' आपली सत्ता ठेवीत नाहींत. पाहिजे त्यांनीं हीं छापून प्रगट करावीं. कितीएक प्राचीन काळचे लोकांस लोकहितवादींचीं कितीएक मतें विपरीत आहेत याविषयीं विचार केला तर खात्री होईल. यापुढें कांहीं दिवसांनीं लोकहितवादी दुसऱ्या शतकास आरंभ करील; परंतु ही गोष्ट ईश्वराचे स्वाधीन आहे. मला वारंवार लोकांस इतकेंच सुचवावयाचें कीं, मी कांहीं व्यर्थ, मिथ्या किंवा असत्य लिहिलें नाहीं. जें लिहिलें तें यथार्थ आहे; असें मला तर खचीत वाटतें. जे सारासार विचार करणारे; ज्यांचीं मतें पंडितांसारखीं कुत्सित नसून विस्तीर्ण झालीं आहेत; त्यांस हें समजेल. माझी सर्व जगास एवढीच विनंती आहे कीं, तुम्ही सर्वजण विचार करण्यास लागा, वाचावयास लागा, नवीन ग्रंथ व वर्तमानपत्रें वाचा. तुमचे शेजारीं काय होत आहे याचा विचार करा. इंग्रजांमध्यें किती एक चांगले गूण आहेत ते तुम्हांस प्राप्त व्हावे म्हणून ईश्वरानें ही तुमची त्यांची संगत घातली आहे हें लक्षांत आणा. सारासार पहा. परंपरा,आंधळ्याची माळ लागली म्हणून तीच चालवूं नका. धर्मशील ईश्वरतत्पर, व्हा, या गुणावांचून सर्व व्यर्थ आहे; सत्य बोला, दुष्ट वासना सोडा, धर्म सुधारणा करा, म्हणजे जुनें टाकूं नका, परंतू त्याचा अर्थ घ्यावयाचा तो काळ पाहून घ्या. व ईश्वरसंबंधीं जगासंबंधीं ज्ञान सर्व लोकांत वृद्धिंगत करा. आळस सोडा. तुमच्यामध्यें वास्तवीक बुद्धीमान असेल त्यास पुढारी करा, त्याचे अनुमतीनें चाला; सर्व लोकांची जूट असूंद्या. आपसांत फूट नसावी हें ध्यानांत वागवा. विद्या अधीक होऊन तुमचें पाऊल पुढें पडूं द्या. सर्व देशाची काळजी प्रत्येकजणांनीं करावी. राज्य कसें

चाललें आहे व राजा कोण, त्याची वर्तणूक कशी, हें पाहात जा. माहीतगार व्हा. तुमच्या प्राचीन काळच्या विद्या, ग्रंथ, तर्क व कल्पना यांचे शंभरपट व हजारपट आतां चांगल्या विद्या व कल्पना निघालेल्या आहेत. त्या सर्व पहा. तुमचे संपत्तीवर तुम्ही लक्ष देऊन आळसांत राहूं नका. भट व पंडित हे केवळ मूर्ख, हें पक्कें समजा. खरी नीति कोणती तें पहा. पैसा खाऊं नका, रांडबाजी करूं नका. प्रपंच, संसार, भलाईनें करा, आपले शत्रूस देखील वाईट इच्छूं नका. शरीरानें व मनानें देखील पाप करूं नका. प्राणीमात्रावर दया करा. अपराध क्षमा होतील तितके करा; परंतू क्षमा न करण्याचा प्रसंग येईल तेथें क्षमा करूं नका. एकमेकांवर प्रीति करा. नित्य उठून ईश्वराचें भजन व प्रातःकाळीं चिंतन करीत जा व त्याजवळ क्षमा मागा. आपले हातून पापें व अपराध बहूत घडतात त्यांची क्षमा भगवंताशिवाय करणार समर्थ कोणी नाहीं. ढोंग, सोंग करूं नका. लबाडी सर्वदा ईश्वरास दिसते यास्तव ती कदापी करूं नका. कोणतेंही पाप करूं नये, तें फार वाईट. इहलोकीं क्षणभर सूख वाटेल परंतु त्याचा झाडा द्यावा लागेल. मरावयाचें आहे हें नित्य मनांत आणा. तुम्ही आपले मुलांची काळजी करून त्यांस शहाणीं करा व सर्व लोकांची काळजी करा. नित्य कांहीं तरी सर्व देशाचें कल्याण केल्याशिवाय एक दिवस जाऊं देऊं नका. मुख्य ईश्वरभजन करण्याचा मार्गच आहे कीं कोणास दुःख देऊं नये व सर्व लोकांचें हित करावें. स्वदेशाचें हित इच्छावें. म्हणजे परदेशाची हानी इच्छावी असें नाहीं. परंतू सांप्रत आपले लोक फार वाईट अवस्थेंत आहेत; सबब फार खबरदारी ठेवावी कीं, या लोकांचें कल्याण कसें होईल. तुम्ही आपल्यास योग्य करा, अब्रू वाढवा, पैका मिळाला तर अब्रू वाढते. असें नाहीं. अब्रू खरेपणा व निर्मळपणा यापासून उत्पन्न होते.

विद्या केली तर त्याप्रमाणें वागणूक पाहिजे. नाहीं तर विद्या व्यर्थ आहे. विद्येचें सार्थक रोजगार नव्हे ज्यास विद्येचा अर्थ ठाऊक नाहीं, ते असें म्हणतात. परंतू फक्त पोटच भरणारी ती विद्या नव्हे. ती मजुरी आहे. विद्या म्हणजे ज्ञान जेणेंकरून मनुष्य निर्मळ होतो, विचारी होतो, समर्थ होतो. उनाड जे लोक आहेत ते विद्येचें तात्पर्य द्रव्य मिळविण्याचें असें समजतात. परंतू विद्येपासून द्रव्य-लाभही होतो व दुसरे अनेक लाभ होतात. याप्रमाणें तात्पर्य मी निरूपण केलें. याप्रमाणें सर्वांनीं चालावें आणि असें होण्यास माझे श्रम कांहीं उपयोगी पडले असें दृष्टोत्पत्तीस आल्यास माझे श्रम परिहार होतील. माझें मागणें सर्व लोकांस आहे कीं; मी जें लिहिलें आहे त्याचा विचार करून पहा. तुमच्या चांगल्या वांचून त्या लिहिण्याचा हेतू नाहीं. तुमचें कल्याण व्हावें म्हणून मी झटतों व तुमच्या चुक्या वगैरे मी उघड करून दाखविण्यांत तुम्हांस रागरोष येईल हें मी मनांत आणलें नाहीं. कारण कीं; माझी उत्कंठा तुमच्या सुधारण्याकडे फार आहे. माझें अंतःकरण सर्व तिकडे आहे. यास्तव मी जें लिहिलें आहे त्याचा तुम्हीं विचार करावा. कारण कीं, ज्यानें तुमची सेवा एक निष्ठेनें व निष्कपटपणानें केली त्यांजवर तुमची इतराजी नसावी किंबहुना तो काय बोलतो हें तरी मनन करावें. अस्तु. तुमची आमची गांठ आज दोन वर्षें सतत होती. याचा मोठा आनंद सर्वकाळ वाटेल. सर्वांनीं कृपा लोभ असों द्यावा हे विनंती."

—लोकहितवादी.